

# *Shareholdertheory vs. Stakeholdertheory*

---

Een onderzoek naar de plichten van multinationals jegens kleding- en textielarbeiders in Bangladesh



Anouska Agob 3686590  
Faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht  
Departement Wijsbegeerte  
Scriptiebegeleider Dr. Jos Philips  
2<sup>e</sup> beoordeelaar Carla Kessler

## Abstract

Deze scriptie is een poging om de vraag ‘*Welke morele plichten hebben multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory?*’ te beantwoorden aan de hand van twee normatieve theorieën, de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory. Door de scriptievraag aan deze theorieën te onderwerpen wordt duidelijk dat ten eerste beide theorieën in de beantwoording van de scriptievraag lijnrecht tegenover elkaar staan en ten tweede dat ze beide kampen met grote theoretische, praktische en morele problemen.

Het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt, kampt met theoretische en morele problemen. In Bangladesh is er sprake van een ‘market failure’ aangezien er niet wordt voldaan aan de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman: de zwakke publieke instituties en de aanwezigheid van corruptie en belangenverstrengeling in alle lagen van de publieke en privésfeer in Bangladesh, maken ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen moeilijk, zo niet onmogelijk, ten tweede kunnen de meeste Bengalen niet over de juiste informatie beschikken om tot weloverwogen transacties te komen en tot slot, worden de meeste Bengalen niet beschermd tegen oneerlijke concurrentie op de markt omdat hiervoor de benodigde sterke publieke instituties ontbreken. Het argument van de Shareholdertheory, dat het bereiken van de meest efficiënte uitkomst tegelijkertijd leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, kampt met grote morele problemen: de praktijk laat zien dat de ‘Shareholder Primacy Norm’ helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen.

De Stakeholdertheory claimt dat een onderneming niet alleen een verantwoordelijkheid heeft jegens de Shareholders maar ook jegens alle Stakeholdergroepen van een onderneming, zoals consumenten, leveranciers, arbeiders die bijdragen aan het kapitaal scheidend vermogen van een onderneming en alle anderen actoren die op één of andere manier positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming. Maar de Stakeholdertheory kampt met het ‘multi-fiduciary probleem’ waardoor er allerlei praktische problemen ontstaan, omdat het in de praktijk voor managers niet duidelijk wordt hoe zij de vaak conflicterende belangen van alle Stakeholdergroepen met elkaar zouden moeten balanceren. Ook levert de Stakeholdertheory een moreel probleem op: de term ‘Stakeholders’ is in de smalle definitie in bepaalde situaties heel arbitrair waarmee de Stakeholdertheory een element van willekeur introduceert in een ethisch normatief debat. Daarnaast maakt de brede definitie van ‘Stakeholders’ de Stakeholdertheory niet alleen absurd omdat er dan van managers wordt verwacht dat ze ook de belangen van de concurrentie meenemen, maar maakt de theorie ook nietszeggend omdat de Stakeholdertheory dan vervalt in een algemene ethische theorie zoals het Kantianisme. Tot slot wordt duidelijk dat met beide definities –de smalle en brede- van ‘Stakeholders’ het prijsmechanisme wordt ondermijnd. De smalle en brede definitie van de term vragen van de manager om de belangen van alle spelers in het economisch speelveld te balanceren, waardoor dit zal leiden tot het wegvallen van het concurrentieprincipe. Aangezien het prijsmechanisme alleen kan werken als alle spelers in het economisch speelveld onderling met elkaar concurreren, is het onverstandig om het competitieve element uit de markt te halen aangezien dit zal leiden tot een ‘market failure’

# Inhoud

|  |    |
|--|----|
| <b>Inleiding</b>   | 2  |
| <b>I Shareholdertheory en de morele plichten van ondernemingen</b>   | 6  |
| §1.1 Implicaties Shareholdertheory voor de vraag ‘Wat voor plicht hebben MNC’s volgens de Shareholdertheory jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders?’ | 7  |
| §1.2 Economic efficiency   | 8  |
| §1.3 Efficiency and Social Wealth Creation   | 10 |
| §1.4 Market failure in Bangladesh  | 12 |
| §1.4.1 Open and Free marktcompetition in Bangladesh  | 12 |
| §1.4.2 Social’ Wealth Creation in Bangladesh   | 17 |
| §1.5 Conclusie Shareholdertheory   | 20 |
| <b>II Stakeholdertheory en de morele plichten van ondernemingen</b>  | 21 |
| § 2.1 Stakeholdertheory & het 'Multi-fiduciary probleem'   | 25 |
| § 2.2 Who are the Stakeholders?  | 27 |
| §2.2.1 Stakeholdertheory als algemene ethiek   | 29 |
| §2.3 Stakeholdertheory & het prijsmechanisme   | 31 |
| §2.4 Conclusie Stakeholdertheory   | 33 |
| <b>Conclusie</b>   | 34 |
| <b>Bibliografie</b>  | 36 |

## Inleiding

Op 24 april 2013 stort de kledingfabriek Rana Plaza in waar kleding wordt geproduceerd voor verschillende multinationals o.a. Primark, H&M, Nike, Mango, C&A Wal-Mart en Zara. Er vallen meer dan 1000 doden. De instorting van de kledingfabriek is de laatste in een reeks van incidenten in de Bengaalse kleding- en textielindustrie. Al snel wordt duidelijk dat arbeiders in Bangladesh te maken hebben met zeer slechte arbeidsomstandigheden, zoals het werken met gevaarlijke stoffen, brandgevaar, lage lonen en vaak moeten overwerken. Al jaren belooft de Bengaalse overheid de arbeidsomstandigheden te verbeteren, maar niet alleen zijn de hervormingen die na de incidenten zijn doorgevoerd erg minimaal, vaak wordt zelfs de (her)vorming van vakbonden die strijden voor betere arbeidsomstandigheden door de overheid op allerlei manieren tegengewerkt.<sup>1</sup>

Internationaal komt er naar aanleiding van de ramp veel kritiek op de arbeidsomstandigheden in de Bengaalse kleding- en textielindustrie, waarbij vooral Westerse multinationals en de Bengaalse overheid als schuldigen worden aangewezen. Westerse multinationals reageren op hun beurt door te claimen dat ze niets afwisten van de slechte en onveilige arbeidsomstandigheden, aangezien zij niet de directe werkgever zijn van de arbeiders en dus geen overzicht hebben op de arbeidsomstandigheden. Met andere woorden, de instorting van de kledingfabriek en de oorzaken hiervan gaan buiten de scope van de morele plichten van multinationals om.

De claim van multinationals dat ze niets afwisten van de slechte arbeidsomstandigheden in Bangladesh moet echter met een korreltje zout worden genomen: de enorme economische groei van de laatste 20 jaar in Bangladesh is vooral te danken aan de kleding- en textielindustrie die vanaf 1980 enorm gegroeid is, omdat westerse multinationals steeds vaker besluiten de productie van kleding in Bangladesh te laten maken juist *vanwege* de extreem lage arbeidslonen. Anno 2014 komt meer dan driekwart van de exportopbrengst van Bangladesh uit de kleding- en textielsector en vormt daarmee dan ook de grootste bron van inkomen voor Bangladesh. Van de kleding- en textielexport gaat 60% naar Europa en 40 % naar de VS.<sup>2</sup> Het is dus zeer onwaarschijnlijk dat westerse multinationals echt niets wisten van de slechte arbeidsomstandigheden in de kleding- en textielindustrie in Bangladesh.

Daarnaast staan de slechte arbeidsomstandigheden in de Bengaalse kleding- en textielindustrie niet op zichzelf, maar zijn een onderdeel van grote sociale en maatschappelijke problemen in Bangladesh. Bangladesh is, ondanks de enorme economische groei van de laatste 20 jaar, een ontwikkelingsland aangezien 46% van de bevolking nog steeds in extreme armoede leeft. De verklaring achter deze paradox is de zwakke publieke instituties in Bangladesh die onrechtvaardigheid, sociale ongelijkheid en de schending van mensenrechten in de hand werken en in stand houden.<sup>3</sup>

---

1. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld de eis dat ten minste 30% van de arbeiders uit een branche lid worden van een vakbond voordat de overheid de vakbond registreert, intimidatie en zelfs strafrechtelijke vervolgingen van medewerkers van vakbonden door de overheid. HRW, 'World Report 2013', pp. 277-279 & <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/3430986/2013/04/25/Dodental-ingestorte-fabriek-loopt-op-naar-149.dhtml> <http://nos.nl/op3/artikel/499474-protesten-bangladesh-na-instorten-fabriek.html> <http://www.indianet.nl/ranaplaza.html>

2. Mazedul Islam, Adnan Maroof Khan Md. Monirul Islam, 'Textile Industries in Bangladesh and Challenges of Growth', in Research Journal of Engineering Sciences, Vol. 2, 31-37, (February 2013). Via <http://www.isca.in/IJES/Archive/v2i2/7.ISCA-RJEngS-2013-002.pdf>

Deze casus heeft mijn scriptievraag voortgebracht, omdat de casus ons niet alleen dwingt te kijken naar de maatschappelijke situatie in Bangladesh en de slechte arbeidsomstandigheden in de Bengaalse kleding- en textielindustrie, maar ook naar de betrokkenheid van Westerse multinationals. Dit dwingt ons de vraag te stellen of de betrokkenheid van Westerse multinationals niet een morele plicht voor deze multinationals veronderstelt? Kunnen we met zekerheid stellen dat slechte arbeidsomstandigheden in landen ver weg echt buiten de scope van de verantwoordelijkheid van multinationals omgaat? De bovenstaande discussie gaat in wezen om de vraag welke verantwoordelijkheden en plichten Westerse multinationals hebben jegens arbeiders in ontwikkelingslanden. Maar deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden omdat hij ons dwingt naar een ouder debat te kijken die in het verlengde ligt van deze vraag: wat is de rol van de onderneming in een maatschappij?

In deze scriptie zal ik de vraag ‘*Welke morele plichten hebben multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory?*’ proberen te beantwoorden. De keuze om de scriptievraag te beantwoorden aan de hand van deze twee theorieën is vanzelfsprekend: het debat over de rol van de onderneming in een maatschappij kent ruwweg twee leidende normatieve theorieën, de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory. Beide theorieën zijn de leidende normatieve theorieën in het debat omtrent de rol van de onderneming in een maatschappij, omdat beide theorieën ons vertellen welke morele plichten de onderneming in een maatschappij in de praktijk heeft jegens andere maatschappelijke actoren, bijvoorbeeld arbeiders en consumenten. Dus als we willen praten over verantwoordelijkheden en plichten van de onderneming in een maatschappij dan ontkomen we er niet aan om deze twee theorieën als leidraad hiervoor te nemen. Echter, beide posities staan daarbij lijnrecht tegenover elkaar: de Shareholdertheory beweert dat de enige plicht van de onderneming het maken van winst voor de Shareholders is. De managers van het bedrijf worden gezien als *agents* die in opdracht handelen van de *principals*, de Shareholders. Dus in de praktijk zijn de enige morele plichten die deze *agents* hebben het maken van winst voor de *principals*. De Stakeholdertheory claimt aan de andere kant dat een onderneming niet alleen een plicht heeft jegens de Shareholders, maar ook jegens consumenten, leveranciers, arbeiders die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en alle anderen actoren die op één of andere manier positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming. De managers zijn dan *agents* die een morele plicht hebben jegens de *principals* die alle bovenstaande actoren omvatten. Concreet betekent dit dus dat in de praktijk van *agents* wordt verwacht dat ze in hun beleid niet alleen rekening houden met de Shareholders maar met *alle* Stakeholders van een onderneming.

Voordat ik hier kort uiteenzet hoe ik te werk zal gaan om de scriptievraag te beantwoorden, is het van belang om te vermelden hoe ik de scriptievraag ‘*Welke morele plichten hebben multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory?*’ interpreteer, zodat er geen misverstanden kunnen ontstaan over de beantwoording van de scriptievraag. De scriptievraag is een vraag over morele plichten van multinationals volgens twee leidende normatieve theorieën in het debat over de rol van de onderneming in een samenleving. De onderbouwing die beide theorieën geven voor hun positie zal nauwkeurig worden onderzocht en eventuele morele, praktische en theoretische problemen die eruit voortkomen benoemd worden.

---

3. Quamrul Alam a & Julian Teicher, ‘*The State of Governance in Bangladesh: The Capture of State Institutions*’, (Monash University, 2012).  
Via: <http://dx.doi.org/10.1080/00856401.2012.702723> &  
Institute of Governance Studies, ‘*BRAC University, The State of Governance in Bangladesh 2010-11*’ (2012), pp. 77-78  
Via: <http://igs-bracu.ac.bd/images/stories/pdfs/sog%202010-2011.pdf>

Deze scriptie is dus géén poging om de vraag te beantwoorden wat beide theorieën *zouden moeten zeggen* over morele plichten in het algemeen, noch is de scriptie een poging om de theorieën antwoorden te ontlokken die ze zelf niet geven om zo de lezer een positieve conclusie te presenteren. Mijn beoogde doel is dus alleen om te reconstrueren hoe beide theorieën de scriptievraag beantwoorden en de problemen die hieruit voortvloeien nauwkeurig te benoemen. Ook is het van belang om te vermelden dat ik in deze scriptie niet zal ingaan op de *juridische* dimensie die de scriptievraag met zich meebrengt- dat wil zeggen de juridische aspecten die de supply chain van een kledingstuk door de globalisering met zich meebrengt- omdat dit soort complexiteiten ook buiten de scope van deze scriptie gaan.

Ik ga als volgt te werk om mijn scriptievraag te beantwoorden. In elk hoofdstuk zet ik eerst de beide theorieën kort uiteen, dat wil zeggen het antwoord op en de onderbouwing van de scriptievraag volgens de theorieën. In de paragrafen daarna zal ik de argumenten van de beide theorieën op de scriptievraag nauwkeurig onderzoeken en eventuele problemen die hieruit voortvloeien benoemen.

In hoofdstuk I onderwerp ik de scriptievraag aan de Shareholdertheory. De keuze voor de Shareholdertheory is niet vreemd aangezien het dé leidende theorie is in het debat over morele plichten van ondernemingen: als ondernemingen de claim dat zij enkel een morele plicht hebben jegens Shareholders willen rechtvaardigen wordt hiervoor altijd naar de Shareholdertheory verwezen. In §1 zet ik de claim van de Shareholdertheory, managers hebben geen morele plichten jegens arbeiders omdat er alleen morele plichten bestaan jegens de Shareholders, uiteen. In §1.2 en §1.3 zal ik de argumenten van de Shareholdertheory voor deze claim uiteenzetten. De Shareholdertheory claimt ten eerste dat de focus op winstmaximalisatie de enige morele plicht is van ondernemingen, omdat dit tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt en ten tweede dat het bereiken van de meest efficiënte uitkomst tegelijkertijd tot de grootste welvaart voor het grootst aantal mensen zal leiden. In §1.4.1 zal ik laten zien dat het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt, met theoretische en praktische problemen kampt: met behulp van Amartya Sen zal worden aangetoond dat omdat er in Bangladesh sprake is van een ‘market failure’ er hierdoor niet wordt voldaan aan de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman. Immers, de zwakke publieke instituties, de aanwezigheid van corruptie en belangenverstrengeling in alle lagen van de publieke en privésfeer in Bangladesh, maken ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen onmogelijk of op z’n minst heel moeilijk, ten tweede de meeste Bengalen kunnen niet over de juiste informatie beschikken om tot weloverwogen transacties te komen en tot slot de meeste Bengalen niet worden beschermd tegen nadelige situaties op de markt –en dus tegen oneerlijke marktconcurrentie- omdat hiervoor de benodigde sterke publieke instituties die de markt moeten reguleren ontbreken. Vervolgens zal ik in §1.4.2 laten zien dat het tweede argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie voor Shareholders zal leiden tot het behalen van de meest efficiënte economische uitkomst waarmee tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen wordt gecreëerd, met grote morele problemen kampt omdat de praktijk laat zien dat de *Shareholder Primacy Norm* helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen.

Immers, de Shareholdertheory kijkt alleen maar naar het *aggregaat* van de gecreëerde welvaart, maar zegt niets over de eerlijke distributie van de gecreëerde welvaart. We zullen laten zien dat hoewel de economie in Bangladesh de laatste 20 jaar enorm gegroeid is en nog altijd gemiddeld met 6% groeit, 46% van de Bengalen nog altijd in extreme armoede leeft. De Bengaalse kleding- en textielarbeiders zijn hier een goed voorbeeld van aangezien zij maar een fractie van de omzet van de MNC's ontvangen. Er is dus sprake van een ongelijke distributie van inkomens en mogelijkheden waardoor de meeste Bengalen niet aan de armoede kunnen ontsnappen.

In hoofdstuk II onderwerp ik de scriptievraag aan de Stakeholdertheory. Eerst zal de positie van de Stakeholdertheory nauwkeurig uiteengezet worden. De Stakeholdertheory claimt dat MNC's morele plichten hebben jegens *alle* stakeholders van een onderneming, waaronder arbeiders, consumenten en alle anderen actoren die negatief of positief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming. Dat wil zeggen dat volgens de Stakeholdertheory MNC's wel degelijk een morele plicht hebben jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders en in hun beleid ook rekening dienen te houden met de belangen van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders.

In §2.1 zullen we zien dat de Stakeholdertheory kampt met het 'multi-fiduciary-probleem' waardoor er praktische problemen ontstaan voor managers, omdat in de praktijk niet duidelijk wordt hoe zij de conflicterende belangen van alle Stakeholdergroepen met elkaar moeten balanceren. In §2.2 zullen we zien dat de Stakeholdertheory ook morele problemen oplevert, omdat aan de ene kant de smalle definitie van de term 'Stakeholders' in bepaalde situaties heel arbitrair is, waarmee de Stakeholdertheory een element van willekeur introduceert in dit ethisch normatief debat en dat mag en kan natuurlijk nooit de bedoeling zijn van een theorie die zegt de belangen te willen behartigen van *alle* Stakeholders. Aan de andere kant maakt de brede definitie van 'Stakeholders' de Stakeholdertheory niet alleen absurd omdat er dan van managers wordt verwacht dat ze ook de belangen van de concurrentie meewegen, maar de theorie ook nietszeggend wordt omdat de Stakeholdertheory dan vervalt in een algemene ethische theorie zoals het Kantianisme.

Tot slot zullen we in §2.3 zien dat hoe smal of hoe breed de term 'Stakeholders' ook wordt gedefinieerd, beide versies het prijsmechanisme zullen ondermijnen. De smalle en brede definitie van de term vragen van de manager van een onderneming om de belangen van alle spelers in het economisch speelveld te balanceren, waardoor dit zal leiden tot het wegvallen van het concurrentieprincipe. Aangezien het prijsmechanisme alleen kan werken als alle spelers in het economisch speelveld met elkaar concurreren, is het onverstandig om het competitief element uit de markt te halen omdat dit zal leiden tot een 'market failure'. En dit levert negatieve consequenties op voor iedereen.

Hiermee komen we tot de conclusie dat nauwkeurig onderzoek van beide theorieën laat zien dat de gegeven morele rechtvaardiging van beide theorieën met grote theoretische, morele en praktische problemen kampt.

## I Shareholdertheory en de morele plichten van ondernemingen

De Shareholdertheory claimt dat ondernemingen alleen een morele plicht hebben om de winst te maximaliseren voor Shareholders. Morele plichten jegens Stakeholders, die we volgens de theorie kunnen vatten onder de noemer 'corporate social responsibility' (hierna CSR),<sup>4</sup> vallen niet onder de activiteiten van de manager. Milton Friedman claimt dat in een *open en vrije markteconomie* managers *agents* zijn die een fiduciaire plicht hebben jegens de *principals*, de Shareholders, om de winst te maximaliseren'. Managers hebben géén plichten jegens Stakeholders, zoals arbeiders en andere actoren die door de activiteiten van het bedrijf worden beïnvloed. Friedman ziet de claim van Stakeholders dan ook als een misconceptie: *'This view shows a fundamental misconception of the character and nature of a free economy. In such an economy, there is one and only one social responsibility of business to use its resources and engage in activities designed to increase its profits'*<sup>5</sup> Dus de claim dat ondernemingen net als de overheid mee moeten helpen om sociale problemen op te lossen omdat ondernemingen de benodigde capaciteiten en middelen ervoor bezitten vindt Friedman niet overtuigend. Friedman ziet dit juist als bewijs dat diegenen die sociale problemen willen oplossen en dit niet op een democratische wijze voor elkaar kunnen krijgen, dit nu op een ondemocratische wijze alsnog voor elkaar proberen te krijgen door ondernemingen deze plicht op te leggen.<sup>6</sup>

Friedman vindt daarom dat de claim van de Stakeholdertheory ongeldig is omdat hij ten eerste CSR-activiteiten ziet als een vorm van belastingheffing: het geld van de Shareholders wordt immers gebruikt voor andere activiteiten dan winstmaximalisatie. In een democratie met een open en vrije markteconomie mag alleen de overheid belasting heffen en dit uitgeven aan activiteiten die het publieke welzijn bevorderen. Een onderneming die het geld van de Shareholders uitgeeft aan CSR-activiteiten neemt de rol van de overheid in een democratie over, terwijl dit niet hun plaats is om dit te doen. Ten tweede zijn de consequenties van de CSR-activiteiten van te voren nooit precies vast te stellen: hoe moeten managers het publieke welzijn precies bevorderen? En hoe kunnen managers ooit meten of ze het publieke welzijn hebben bevorderd? Managers zijn immers geen experts als het aankomt op het bevorderen van het publieke welzijn. Tot slot claimt Friedman dat ondernemingen die hun eigen belangen nastreven door de 'invisible hand' veel beter het publieke welzijn zullen dienen, dan wanneer ze door middel van CSR-activiteiten dit proberen te doen. Friedman gelooft dus dat een onderneming door alleen in de belangen van de Shareholders te handelen, tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaart voor het grootste aantal mensen zal creëren.

---

4. CSR is een concept waarbij ondernemingen in hun activiteiten rekening houden met alle Stakeholders van een onderneming. Het bestaat uit activiteiten zoals het verbeteren van de arbeidsomstandigheden, eerlijke lonen bieden, kinderarbeid en schade aan het milieu vermijden.

David Vogel, *'The Market for Virtue: The Potential and Limits of Corporate Social Responsibility'*, (Washington, D.C.:Brookings Institution, 2005), p.2. & European Commission., *'Communication From the Commission To The European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.'* European Commission', 25 Oct. 2011.  
Via [http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/files/csr/new-csr/act\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/files/csr/new-csr/act_en.pdf)



§1.1 Implicaties Shareholdertheory voor de vraag 'Welke morele plichten hebben multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Shareholdertheory?'

Nu we de Shareholdertheory kort hebben geïntroduceerd gaan we kijken naar de implicaties van de Shareholdertheory voor de onderzoeksvraag. Om deze implicaties precies te kunnen vaststellen is het van belang om eerst de rol van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders in de leveranciersketen expliciet te benoemen.

De Bengaalse kleding- en textielarbeiders zijn de laatste schakel in de leveranciersketen aangezien zij degenen zijn die de kleding produceren. De Bengaalse kleding- en textielarbeiders zijn niet in dienst van de MNC's maar in dienst van de fabrieken die weer kleding maken voor de exporteurs, die op hun beurt weer de order voor de MNC's uitvoeren. De Bengaalse kleding- en textielarbeiders hebben dus geen *directe* dienstverbandrelatie met de MNC's maar een *indirecte* dienstverbandrelatie.

Nu we de relatie tussen de MNC's en de Bengaalse arbeiders uiteen hebben gezet, moeten we concluderen dat de Shareholdertheory en Milton Friedman zullen claimen dat MNC's geen morele plichten hebben jegens de Bengaalse arbeiders, aangezien zij niet de Shareholders zijn en er dus geen fiduciaire plicht bestaat voor de managers jegens deze arbeiders. Concreet betekent dit dat MNC's de belangen van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders niet hoeven mee te wegen in hun beleid, maar alleen rekening moeten houden met de belangen van de Shareholders van de ondernemingen waarvoor de Bengaalse kleding- en textielarbeiders produceren.

---

5. Milton Friedman, 'Capitalism and Freedom', (The University of Chicago Press, Ltd., London, 1962), p. 112.  
& Milton Friedman, 'The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits', (The New York Times Magazine, September 13, 1970).  
<http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>

6. Ibid., pp. 112-116

## §1.2 Economic efficiency

Toch lijkt het antwoord in §1.1 intuïtief te kort door de bocht: zou Friedman echt claimen dat MNC's die hun productie overhevelen naar een ontwikkelingsland *vanwege* de lage arbeidslonen en minder strenge veiligheidseisen, geen enkel morele plicht hebben jegens de arbeiders die producten voor hen produceren?

Om de positie van Friedman in dit debat goed uiteen te zetten, is het van belang dat we dieper ingaan op wat Friedman precies zegt over de morele plicht van ondernemingen. De precieze definitie van Friedman is ‘ ‘ *There is one and only one social responsibility of business- to use its resources and engage in activities designed to increase its profits, so long as it stays within the rules of the game, which is to say, engages in open and free competition without deception or fraud.* ’’<sup>7</sup>

Ten eerste is het van belang om te vermelden dat we uit het vetgemaakte gedeelte van de zin kunnen opmaken dat Friedman ondernemingen niet een vrijbrief geeft om ten koste van alles en iedereen de winst te maximaliseren. Er zijn bepaalde voorwaarden aan deze plicht verbonden die de activiteiten van ondernemingen wel degelijk limiteren. Zo mogen ondernemingen zich niet bezig houden met misleiding en fraudeleuze activiteiten ook al kan hier winst mee worden gemaakt.

Als we de huidige praktijk van de Bengaalse kleding- en textielindustrie aan deze voorwaarden onderwerpen dan kunnen we niet spreken van een schending van de voorwaarde door MNC's. Want hoewel er sprake is van slechte arbeidsomstandigheden valt dit niet onder de noemer ‘fraudeleuze activiteiten en/of misleiding’ door de MNC's jegens de arbeiders.

Echter, als we deze zin in zijn bredere context lezen, namelijk het gedeelte ‘*engages in open and free competition without deception or fraud*’, dan wordt het opeens duidelijk wat Friedman precies met deze zin bedoelt. Friedman vindt niet dat ondernemingen zich moeten houden aan de morele plicht om niet te misleiden en frauderen omdat dit intrinsiek gezien moreel onjuist zou zijn, maar simpelweg omdat misleiding en fraude de meest efficiënte economische uitkomst in de weg staan en daarmee de fundamenten van de economie bedreigen. Dit fundament is de ‘*open and free marketcompetition*’ tussen actoren in het economische speelveld. Volgens Friedman heeft een samenleving baat bij een open en vrije markt waarin alle spelers onderling met elkaar kunnen concurreren zonder misleiding en fraude, omdat dit de meest efficiënte economische uitkomst geeft.

---

7. Milton Friedman, ‘*Capitalism and Freedom*’, (The University of Chicago Press, Ltd., London, 1962), p. 112-116 & Milton Friedman, ‘*The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*’, (The New York Times Magazine, September 13, 1970). <http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>

Het 'economic efficiency'-argument wordt gebruikt door voorstanders van de Shareholdertheory om de focus op winstmaximalisatie voor Shareholders te rechtvaardigen. Maar wat houdt 'de meest efficiënte economische uitkomst' precies in? De 'economie efficiency theory' is afgeleid van de 'invisible hand theorem' van Adam Smith: de zelfregulerende werking van de markt creëert tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen. Want als iedereen zijn eigenbelang nastreeft zal hierdoor het prijsmechanisme<sup>8</sup> in werking treden, doordat de concurrentie tussen ondernemingen onderling en tussen ondernemingen en consumenten onderling ervoor zorgt dat er een bepaald prijsniveau wordt bereikt waarbij vraag en aanbod gelijk aan elkaar zullen zijn. Wanneer dit niveau van markequilibrium wordt bereikt, betekent dit dat ondernemingen niet met onverkochte goederen zitten en consumenten niet met onvervulde vraag achterblijven en is een samenleving dus erin geslaagd om de meest efficiënte economische uitkomst te bereiken.<sup>9</sup> Een bijkomstigheid is dat als de samenleving erin is geslaagd om de meest efficiënte economische uitkomst te bereiken, tegelijkertijd ook de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen is gecreëerd.

Maar welke voorwaarden zijn er dan nodig om deze 'meest efficiënte economische uitkomst' te bereiken? Joseph Heath legt in zijn artikel *The market failures approach* uit dat de functie van de markt 'het behalen van de meest efficiënte economische uitkomst is.' En omdat de meest efficiënte economische uitkomst pas wordt bereikt als het prijsmechanisme in werking treedt en dit alleen gebeurt alleen als ondernemingen onderling en ondernemingen en consumenten onderling met elkaar in een open en vrije markt kunnen concurreren, is een open en vrije marktconcurrentie dus van groot belang omdat alleen hierdoor een samenleving de meest efficiënte economische uitkomst kan bereiken.

Bovendien, omdat ondernemingen in dit marktsysteem met anderen *moeten* concurreren, is het voor ondernemingen van belang dat ze de productiekosten van goederen zo laag mogelijk houden omdat consumenten anders naar de concurrentie zullen gaan als deze lagere prijzen heeft. Een onderneming die behalve een morele plicht heeft jegens Shareholders ook een morele plicht heeft om de belangen van de Stakeholders in haar beleid mee te nemen, zal hogere productiekosten hebben en dus minder winst overhouden. Friedman zou dit een immorele vorm van belastingheffing noemen, omdat de negatieve consequentie hiervan is dat een samenleving zo niet in staat is de meest efficiënte economische uitkomst te bereiken en daardoor niet de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen wordt gecreëerd.

Daarom hebben ondernemingen volgens Heath zelfs een *morele plicht* om op winstmaximalisatie voor Shareholders te focussen.<sup>10</sup> Daarom moeten we volgens Heath de focus op winstmaximalisatie van ondernemingen niet zien als een uiting van egoïsme, maar juist als een legitieme morele plicht die voortvloeit uit de noodzaak de meest efficiënte economische uitkomst te behalen.

---

8. Het prijsmechanisme is het geheel van omstandigheden, bepalingen en gebruiken die de prijsvorming beïnvloeden.

9. Joseph Heath, *'Morality, competition, and the firm: the market failures approach to business ethics'*, Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 7-8.

10. Ibid., pp. 10-11

### §1.3 Efficiency and Social Wealth Creation

Het antwoord van Heath, dat de focus op winstmaximalisatie van ondernemingen niet gezien moet worden als een uiting van egoïsme, maar juist als een legitieme plicht die voortvloeit uit de noodzaak de meest efficiënte economische uitkomst te behalen, is niet compleet. Heath benadrukt namelijk dat winstmaximalisatie niet intrinsiek goed is maar alleen een instrumentele rol heeft om het prijsmechanisme, dat ervoor zorgt dat een samenleving de meest efficiënte economische uitkomst kan bereiken, te waarborgen.<sup>11</sup>

Maar we zijn nog niet ingegaan op de vraag waarom een samenleving *op deze wijze* de meest efficiënte economische uitkomst zou willen bereiken. We hebben het alleen maar gehad over de rol van ondernemingen bij het bereiken van de meest efficiënte economische uitkomst in een open en vrij marktsysteem. Daarmee is echter niet gezegd *waarom* de samenleving juist *op deze wijze* de meest efficiënte economische uitkomst zou moeten willen bereiken. Zijn er geen andere vormen van ‘corporate governance’ waarmee ondernemingen hun winst kunnen maximaliseren en tegelijkertijd de belangen van Stakeholders meewegen in hun beleid?

Friedman claimt dat ondernemingen die hun eigen belangen nastreven en niet de belangen van de samenleving, ongewild door de ‘onzichtbare hand’ veel beter het maatschappelijk welzijn zullen dienen dan wanneer ze doelbewust door middel van CSR-activiteiten dit proberen te bewerkstelligen. Hiermee bedoelt Friedman dat ondernemingen door te focussen op winstmaximalisatie voor Shareholders tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen zullen creëren.<sup>12</sup>

John Boatright is het met Friedman eens en wijst er ook op dat collectieve welvaartscreatie het efficiëntst en succesvolst is als ondernemingen zich focussen op winstmaximalisatie voor de Shareholders. Echter, Boatright verklaart tegelijkertijd dat ‘*to say a form of governance is the most efficient is not to say it is morally justified*’.<sup>13</sup>

Boatright wil hiermee niet stellen dat het argument voor efficiëntie niet een moreel argument kan zijn, maar alleen dat de huidige onderbouwing die nu wordt gegeven niet voldoende is. Hij komt daarom zelf met een aanvullende morele verklaringen om het argument voor efficiency voldoende te onderbouwen.

Ten eerste wijst Boatright op het feit dat het huidige kapitalistisch marktsysteem een andere vorm van ‘corporate governance’ niet zou toelaten, omdat andere alternatieven niet aantrekkelijk zijn voor een samenleving. Boatright wijst bijvoorbeeld op de theorie van Ronald Coase die verklaart dat een onderneming niets meer is dan een ‘nexus van contracten’. Volgens Coase bestaat de onderneming als een goedkoper alternatief voor een marktsysteem waarin individuen onderling met elkaar tot een contract proberen te komen. De markttransacties in dit marktsysteem zijn ontzettend kostbaar en risicovol door de hoge onderhandelingskosten tussen individuen en de bekrachtiging van overeengekomen contracten.

---

11. Joseph Heath, ‘*Business ethics without Stakeholders*’, (Business Ethics Quarterly, Volume 16, Issue 4, 2006), p 550.

12. Milton Friedman, ‘*Capitalism and Freedom*’, (The University of Chicago Press, Ltd., London, 1962), p. 112-116  
& Milton Friedman, ‘*The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*’, (The New York Times Magazine, September 13, 1970).  
<http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>

De onderneming is dan een goedkoper alternatief voor zo'n marktsysteem, omdat de onderneming als tussenpersoon deze groepen met elkaar verbindt en de coördinatie hiervan efficiënter en dus goedkoper laat verlopen, waardoor de transactiekosten voor alle actoren minder hoog zullen uitvallen.

Maar hoewel dit marktsysteem dus voor alle groepen een aantrekkelijker alternatief vormt dan een marktsysteem waarin individuen onderling proberen te komen tot contracten, zijn het ook in dit marktsysteem de Shareholders die nog altijd het meeste risico lopen op kapitaalverlies. Zij verstrekken het benodigd kapitaal voor een onderneming om de activiteiten uit te voeren, maar van te voren nooit garanties krijgen dat ze hun investering zullen terugverdienen. Dit in tegenstelling tot werknemers die wettelijke rechten bezitten om in ruil voor hun diensten loon te ontvangen. Werknemers hebben er dan ook alleen belang bij dat een onderneming solvabel is, terwijl dit voor Shareholders niet voldoende is. Shareholders verdienen hun investering pas terug als een onderneming voldoende winst maakt, omdat eerst alle vaste kosten moeten worden betaald en alleen wat overblijft wordt uitgekeerd aan de Shareholders. Boatright claimt dat aangezien Shareholders het meest belang hebben bij winstmaximalisatie, Shareholders dan ook de juiste motivering bezitten om zo veel mogelijk winst te maken. Deze motivering zorgt er op haar beurt weer voor dat Shareholders het benodigd kapitaal verstrekken dat enerzijds de activiteiten van de onderneming en anderzijds nieuwe investeringen mogelijk maakt. Zo wordt dus de economie draaiend gehouden waardoor de grootste mogelijke collectieve welvaart kan worden gecreëerd. Winstmaximalisatie is in het belang van de gehele maatschappij, maar aangezien Shareholders de groep is met de sterkste motivatie om de winst te maximaliseren, moeten we Shareholders zien als een speciale groep wiens belangen prioriteit bezitten boven die van de Stakeholders.

Bovendien, zo claimt Boatright, om de winst te maximaliseren moeten ondernemingen soms risicovolle beslissingen nemen. Boatright is ervan overtuigd dat als de belangen van de Stakeholders prioriteit zouden hebben boven de belangen van de Shareholders, dit zal leiden tot het nemen van minder risicovolle beslissingen omdat werknemers er alleen maar belang bij hebben dat een onderneming solvabel is. Dit op haar beurt betekent weer minder winst en dus minder grote collectieve welvaartscreatie. Aangezien Shareholders bereid zijn om risico's te nemen en hun kapitaal te investeren in ondernemingen die het kapitaal kunnen gebruiken om de onderneming tot hogere economische groei te drijven, zijn werknemers niet alleen verzekerd van hun loon maar kunnen door de economische groei ook een hoger salaris en betere arbeidscondities afdwingen. Dus als het goed gaat met de onderneming profiteren alle Stakeholders hiervan waardoor we kunnen spreken van de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen.<sup>14</sup>

---

13. John R. Boatright, *'Ethics in Finance'*, 2<sup>nd</sup> edition, (Blackwell Publishing, 2008), pp186-187.

14. *Ibid.*, 182-189

#### §1.4 Market failure in Bangladesh

Nu we hebben gezien waarom de Shareholdertheory geen morele plichten toekent aan ondernemingen om in hun beleid rekening te houden met Stakeholders, zal ik in de komende paragrafen uiteenzetten dat beide argumenten van van de Shareholdertheory met grote theoretische en morele problemen kampen. Met behulp van Amartya Sen zal worden aangetoond dat omdat er in Bangladesh duidelijk sprake is van een ‘market faillure’ er hierdoor niet wordt voldaan aan de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman. Vervolgens zal worden aangetoond dat het argument, dat focus op winstmaximalisatie voor Shareholders zal leiden tot het behalen van de meest efficiënte economische uitkomst waarmee tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen wordt gecreëerd, met grote morele problemen kampt, omdat de praktijk laat zien dat de *Shareholder Primacy Norm* helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen.

##### §1.4.1 Open and Free marktcompetition in Bangladesh

In deze paragraaf zal worden aangetoond dat het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt, met theoretische en praktische problemen kampt, aangezien er in Bangladesh sprake is van een ‘market failure’ en er hierdoor niet wordt voldaan aan de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman.

Heat beargumenteert dat om de meest efficiënte economische uitkomst te bewerkstelligen er aan een aantal condities moet worden voldaan. Dit zijn de zogenaamde ‘Pareto-efficiency-voorwaarden’ die ervoor zorgen dat een samenleving een markequilibrium kan bewerkstelligen, waardoor de meest efficiënte economische uitkomst wordt behaald. Als er niet aan deze voorwaarden wordt voldaan dan is er sprake van een ‘market failure’. Één van deze voorwaarden is de ‘open en vrije marktconcurrentie’ zodat het prijsmechanisme in werking kan treden. De realiteit is echter dat er geen 100% vrije markten bestaan, aangezien er sprake is van nationale en internationale regulering van de markt. Hiermee wil men ‘market failures’ vermijden door ervoor te zorgen dat de concurrentie eerlijk verloopt en zo monopolies en kartels tegen te gaan. Echter, we moeten de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman niet alleen bekijken door de lens van negatieve vrijheid maar ook door de lens van positieve vrijheid: een open en vrij marktsysteem waarin het prijsmechanisme bewerkstelligd kan worden zodat de meest efficiënte economische uitkomst behaald wordt, vereist namelijk ten eerste dat alle burgers toegang hebben tot de markt, ten tweede dat burgers eerlijke informatie krijgen waarmee ze tot weloverwogen transacties kunnen komen en ten derde dat burgers beschermd worden tegen oneerlijke marktcompetentie. Aangezien in Bangladesh niet aan deze voorwaarden wordt voldaan en dus niet de meest efficiënte economische uitkomst wordt bereikt, kunnen we claimen dat er sprake is van een ‘market failure’ in Bangladesh.

Om te laten zien dat er in Bangladesh sprake is van een ‘market failure en waardoor, vereist dit van ons dat we een stap terug doen en eerst nauwkeurig uiteenzetten welke condities nodig zijn om tot een open en vrij marktsysteem te komen waarin de meest efficiënte uitkomst kan worden bereikt. Hiervoor zal ik gebruik maken van de theorie van Amartya Sen die hij heeft ontwikkeld in zijn boek ‘*Development as Freedom*’. Van belang is om te vermelden dat ik Sen’s theorie over ontwikkeling hier alleen gebruik om te laten zien welke voorwaarden er vervuld moeten worden voordat we mogen spreken van een ‘open and free marktcompetition’, en niet om zijn theorie als een alternatief voor de Shareholder- of Stakeholdertheorie te introduceren.

In zijn boek ‘*Development as Freedom*’ legt Sen uit dat reële vrijheden’- die hij definieert als ‘mogelijkheden die mensen hebben’- en niet ‘economische groei’ de juiste maatstaf is om menselijk welzijn te meten. Sen legt ook uit dat één van deze reële vrijheden, ‘toegang tot het economisch speelveld’, ontzettend belangrijk is voor het menselijk welzijn: ‘*We have good reasons to buy and sell, to exchange, and to seek lives that can flourish on the basis of transactions. To deny that freedom in general would be a major failing of a society.*’<sup>15</sup> Sen spreekt hier dus over het belang van positieve vrijheid: vrijheid waarmee burgers de mogelijkheid hebben om deel te nemen aan het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen. Maar Sen spreekt ook over negatieve vrijheid. Zo erkent hij ook dat als de markt te vrij wordt gelaten er nadelige situaties kunnen ontstaan, zoals bij de vorming van kartels en monopolies. Om deze nadelige situaties te voorkomen is er dus wel enige regulering van de markt door de overheid nodig zodat handel eerlijk kan verlopen. Echter, een markteconomie waarin burgers aan de ene kant de vrijheid hebben om deel te nemen aan het economisch speelveld en vrij met elkaar kunnen handelen en aan de andere kant door enige mate van regulering burgers juist worden beschermd tegen nadelige situaties op de markt, vereist *sterke publieke instituties*. Zonder deze sterke publieke instituties is een marktsysteem, waarbij mensen aan de ene kant toegang en vrijheden hebben in de vorm van mogelijkheden en aan de andere kant beschermd worden tegen oneerlijke concurrentie, niet mogelijk. Sterke publieke instituties maken reële vrijheden mogelijk en beschermen ze: ‘*A variety of social institutions contribute to the process of development precisely through their effects on enhancing and sustaining individual freedoms.*’<sup>16</sup> Publieke instituties vormen het leven en beïnvloeden het welzijn van een individu omdat zij door hun aan- of afwezigheid en hun functioneren bepalen welke mogelijkheden en dus welke reële vrijheden een individu wel of niet heeft.

Maar over welke ‘reële vrijheden’ en ‘sterke publieke instituties’ heeft Sen het precies? Sen heeft het over dimensies van vrijheden die hij ‘instrumentele vrijheden’ noemt.<sup>17</sup> De eerste dimensie is die van ‘politieke vrijheden’, zoals de mogelijkheid om te stemmen en te participeren in verkiezingen etc. Tweede dimensie is die van de ‘sociale mogelijkheden’, zoals toegang tot goed onderwijs en de zorg. Derde dimensie is die van de ‘economische faciliteiten’, zoals toegang tot een efficiënt werkend economisch systeem en instituties waardoor individuen kunnen participeren in het economisch speelveld. Hierbij is ook het vertrouwen van burgers in de overheid en in elkaar om zich aan hun economische beloftes te houden van groot belang. Als burgers geen vertrouwen hebben dat de overheid haar economische beloftes zal waarmaken kan dit leiden tot politieke en sociale instabiliteit. De vierde dimensie is ‘de waarborging van bepaalde veiligheden’ zodat burgers op z’n minst de basisbehoeften die nodig zijn om te overleven kunnen verwerven.<sup>18</sup>

---

15. Amartya Sen, ‘*Development as Freedom*’, (Oxford University Press, 2001), p. 12.

16. Ibid., p. 297

17. Ibid., p. 38

18. Ibid., pp.38-48

Belangrijk om hierbij te vermelden is dat geen van deze vrijheden prioriteit heeft boven de ander omdat ze elkaar in de praktijk zullen complementeren en versterken en zo de reële vrijheden waar Sen over spreekt gezamenlijk bewerkstelligen. Wel benadrukt Sen dat deze vrijheden elkaar versterken omdat sterke politieke en sociale instituties zullen bepalen wie toegang heeft tot de economische markt en welke regels er gelden. Zo draagt een efficiënt en integer politiek en juridisch bestuur bij aan een integer en efficiënt economisch bestuur. Toegang tot goed onderwijs en gezondheidszorg zorgt ervoor dat *alle* burgers de mogelijkheid hebben om te participeren in het economisch speelveld.

Nu we Sen's reële vrijheden hebben uiteengezet, zal het ook eenvoudig zijn om te laten zien waarom er in het geval van Bangladesh niet wordt voldaan aan de 'open en vrije marktconcurrentie'-voorwaarde van Friedman. Bangladesh is ondanks de enorme economische groei van de laatste 20 jaar nog altijd een ontwikkelingsland aangezien 46% van de bevolking nog steeds in extreme armoede leeft. De verklaring achter deze paradox zijn de zwakke publieke instituties in Bangladesh die onrechtvaardigheid en sociale ongelijkheid in de hand werken. Ik zal een abstract beeld schetsen van de politieke, sociale en economische situatie in Bangladesh, waarmee zal worden aangetoond dat Bangladesh zwakke publieke instituties heeft die sociale ongelijkheid creëren en in stand houden. Ik zal deze sferen niet tot in de details beschrijven omdat het voor ons doel voldoende is om aan te tonen dat Bangladesh zwakke publieke instituties heeft, die ervoor zorgen dat ten eerste de markt voor veel Bengalen niet of moeilijk toegankelijk is, ten tweede de meeste Bengalen niet over de juiste informatie kunnen beschikken om tot weloverwogen transacties kunnen komen en ten derde, Bengalen niet beschermd worden tegen oneerlijke marktconcurrentie.

#### Politieke instituties en vrijheden

Bangladesh is politiek instabiel: na de onafhankelijkheid in 1971 volgden militaire coups en kabinetten elkaar in een snel tempo op omdat ze geen stand hielden. Vandaag de dag mogen burgers om de 5 jaar stemmen, maar kunnen alleen kiezen tussen de AL en de Bangladesh National Party (BNP). Daarnaast zijn 'volksvertegenwoordigers' vaak niet aan de macht gekomen via een open en eerlijk democratisch verkiezingsproces maar door corruptie. Ook is er sprake van belangenverstengeling waarbij leden van het parlement hun eigen belang dienen, bijvoorbeeld door middel van het toekennen van bepaalde privileges en de verkoop van staatsbedrijven aan vrienden en familie. Banen en promoties in de overheid worden door parlementsleden alleen toegekend aan trouwe vrienden en kennissen.

En de corruptie en belangenverstengeling in het parlement werken door in alle lagen van de samenleving: burgers die iets voor elkaar willen krijgen, bijvoorbeeld een handelsvergunning om een eigen bedrijf te starten, moeten hiervoor of goede contacten hebben of ambtenaren omkopen. Tot slot ontbreekt het Bangladesh aan een onafhankelijk juridisch systeem omdat de wetgevende macht, rechterlijke macht en de uitvoerende macht niet gescheiden zijn. Leden van het parlement in Bangladesh benoemen rechters en andere ambtenaren waardoor er van onafhankelijkheid geen sprake is. Bengalen ondervinden daarnaast veel barrières die toegang tot het juridisch systeem enorm bemoeilijken. Ten eerste zijn de meeste Bengalen niet (goed) op de hoogte van hun rechten, waardoor ze ook niet in staat om hun rechten te claimen en/of actoren die hun rechten schenden erop aan te spreken. Ten tweede zijn veel Bengalen te arm om hun recht te kunnen afdwingen. Bovendien hindert de corruptie en de belangenverstengeling van parlementsleden en de overheid vaak een eerlijk rechtsproces.<sup>19</sup>

---

19. Quamrul Alama & Julian Teicher, 'The State of Governance in Bangladesh: The Capture of State Institutions', (Monash University, 2012), pp. 863-870. Via: <http://dx.doi.org/10.1080/00856401.2012.702723>



Geweld tegen vrouwen in de privésfeer is eerder regel dan uitzondering en omdat de Bengaalse overheid geen kracht zet bij de implementatie van wetten die geweld tegen vrouwen strafbaar maken worden de daders nauwelijks vervolgd. Willen vrouwen scheiden dan wordt ze dat bemoeilijkt door archaïsche en discriminerende tradities. Tot slot wordt de participatie van vrouwen in de economische en sociale sfeer beperkt om religieuze en traditionele redenen. Als vrouwen al participeren in de arbeidsmarkt dan is dit vooral in de textiel- en kledingindustrie en de gezondheidszorg omdat deze banen als passende en geschikte banen voor vrouwen worden gezien.<sup>20</sup>

Arbeidsrechten en arbeidsomstandigheden zijn vaak buitengewoon slecht te noemen: arbeiders in Bangladesh hebben te maken met het werken met gevaarlijke stoffen, onveilige gebouwen, lage lonen en veel overwerken. De vorming van en hervormingen bij vakbonden wordt door de overheid op allerlei manieren tegengewerkt: intimidatie en zelfs strafrechtelijke vervolging van vakbondmedewerkers zijn aan de orde van de dag. De problemen voor arbeiders in Bangladesh zijn volgens HRW vooral te wijten aan de Bengaalse overheid die belangrijke arbeidswetten niet implementeert en de vorming van vakbonden op allerlei manieren tegenwerkt. Een reden hiervoor is belangenverstrengeling aangezien het parlement uit veel fabriekseigenaren bestaat die belang hebben bij de status quo.<sup>21</sup>

Kortom, de mensenrechtensituatie in de publieke en privésfeer is zeer slecht te noemen. Bovendien is er sprake van een kloof tussen theorie en praktijk: in theorie garandeert de grondwet Bengalen politieke en civiele rechten maar in de praktijk worden deze rechten niet of nauwelijks gehandhaafd en vaak zelfs geschonden.<sup>22</sup>

### Sociale instituties en vrijheden

Toegang tot de zorg is erg slecht: de zorg is vooral geconcentreerd in steden dus bewoners op het platteland moeten vaak ver reizen om zorg te kunnen ontvangen. Bovendien is de zorg voor veel burgers te duur en is de kwaliteit vaak ondermaats. Er is een structureel tekort aan medicijnen en adequaat opgeleid personeel waardoor er sprake is van verouderde kennis en vaardigheden bij het gezondheidspersoneel. Tot slot is sprake van moeizame implementatie van hervormingen: zo zijn er de afgelopen 10 jaar meerdere voorstellen gedaan om de gezondheidszorg te hervormen en te moderniseren, maar deze hervormingen zijn nauwelijks of helemaal niet geïmplementeerd. De belangrijkste reden hiervoor is het ontbreken van de benodigde politieke wil en consensus tussen de regerende partijen.<sup>23</sup>

---

20. Johanna Mair, Ignasi Marti, Marc J. Ventresca, 'Building Inclusive Markets in Rural Bangladesh: How Intermediaries Work Institutional Voids', (Academy of Management Journal, 55 (4), 2012), pp. 838-848.

Via: [http://www.asr.uab.cat/casr/images/stories/Building%20inclusive%20markets%20in%20rural%20Bangladesh\\_AMJ.pdf](http://www.asr.uab.cat/casr/images/stories/Building%20inclusive%20markets%20in%20rural%20Bangladesh_AMJ.pdf) )

21. HRW, 'World Report 2013', pp.277-278.

22. De grondwet spreekt bijvoorbeeld over vrijheid van vereniging en vergadering, maar in de praktijk beperkt de overheid regelmatig dit recht door bijeenkomsten en demonstraties van oppositiegroeperingen en activisten te bemoeilijken en zelfs te verbieden. Vrijheid van meningsuiting is ook in het geding: zo is kritiek op de overheid weliswaar in theorie niet verboden, maar aangezien de meeste media financieel afhankelijk zijn van de overheid is er sprake van zelfcensuur. Media die wel kritisch zijn ondervinden vaak tegenwerking en intimidatie door veiligheidsdiensten in opdracht van de overheid.

HRW, 'World Report 2013', pp. 275-278. & National Human Rights Commission Bangladesh, 'The International Covenant on Civil and Political Rights: A Study on Bangladesh Compliance', (maart, 2013), p.20, pp.57-88

Via: <http://www.nhrc.org.bd/PDF/Study%20reports/Study%20Report%20ICCPR.pdf#page=2&zoom=auto,0,181>

23. Institute of Governance Studies, 'BRAC University, The State of Governance in Bangladesh 2010-11' (2012), pp. 38-48

Via: <http://igs-bracu.ac.bd/images/stories/pdfs/sog%202010-2011.pdf>

Daarnaast is er sprake van slechte efficiency in het onderwijs waardoor de kwaliteit van het onderwijs nog altijd matig is. Omdat de controle en evaluatie van het onderwijs door de overheid niet adequaat is, wordt er niet ingespeeld op de bestaande problemen. Ook in het onderwijs worden de hervormingen niet of nauwelijks geïmplementeerd door het ontbreken van de politieke wil en consensus tussen de regerende partijen. Geconcludeerd kan worden dat vanwege het ontbreken van politieke engagement, lage kwaliteit van het onderwijs, lage slagingspercentage, hoge uitval en slechte toegang tot het onderwijs voor kinderen uit arme gezinnen, er sprake is van een groot verlies van menselijk kapitaal in Bangladesh.<sup>24</sup>

### Economische instituties en vrijheden

Sinds de onafhankelijkheid werd uitgeroepen in 1971 heeft Bangladesh in de jaren '80 en '90 met behulp van het IMF en de Wereldbank veel economische hervormingen ondergaan. Toch zijn er nog steeds problemen die voor een onstabiele economie en sociale ongelijkheid zorgen. De economische sfeer is doordrenkt met corruptie en belangenverstrengeling, die zichtbaar is in het groot aantal geprivatiseerde staatsbedrijven door de overheid aan bevriende ondernemers of familieleden. Banken staan daarnaast bekend om vooral leningen te bieden aan familie, vrienden en kennissen en mensen met goede contacten. Voor burgers die arm zijn en geen goede contacten hebben is het ontzettend lastig om een bankrekening te openen, een lening te krijgen, een huis te kopen of een eigen onderneming te starten. Toegang tot het economisch speelveld is voor arme mensen dan ook ontzettend moeilijk, zo niet onmogelijk. Hervormingen van de economisch faciliteiten zoals banken en het belastingstelsel verlopen vaak moeizaam door het ontbreken van politieke wil en consensus.<sup>25</sup>

Nu we hebben gezien dat de meeste Bengalen niet over Sen's reële vrijheden bezitten kunnen we stellen dat er sprake is van een 'market failure' in Bangladesh, aangezien er niet wordt voldaan aan de 'open en vrije marktconcurrentie'-voorwaarde van Friedman. Door de zwakke publieke instituties in Bangladesh, de aanwezigheid van corruptie en belangenverstrengeling in alle lagen van de publieke en privé sfeer en het ontbreken van een efficiënt en integer politiek, economisch juridisch bestuur en sociale faciliteiten wordt ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen heel moeilijk, zo niet onmogelijk, ten tweede de meeste Bengalen hierdoor niet over de juiste informatie kunnen beschikken om tot weloverwogen transacties te komen, en tot slot worden de meeste Bengalen niet beschermd tegen nadelige situaties op de markt en dus tegen oneerlijke marktconcurrentie. De voorwaarden die nodig zijn om als samenleving de meest efficiënte economische uitkomst te behalen worden niet vervuld in Bangladesh. Het argument van de Shareholdertheory, dat winstmaximalisatie voor Shareholders automatisch leidt tot de meest efficiënte economische uitkomst voor de samenleving, kampt dan hier ook met grote theoretische en morele problemen.

---

24. Quamrul Alama & Julian Teicher, 'The State of Governance in Bangladesh: The Capture of State Institutions', (Monash University, 2012), pp.882-884. Via: <http://dx.doi.org/10.1080/00856401.2012.702723> &

Institute of Governance Studies, 'BRAC University, The State of Governance in Bangladesh 2010-11' (2012). pp. 51-60  
Via: <http://igs-bracu.ac.bd/images/stories/pdfs/sog%202010-2011.pdf>

25. Ibid., pp. 77-78 & Quamrul Alama & Julian Teicher, 'The State of Governance in Bangladesh: The Capture of State Institutions', (Monash University, 2012), pp. 871-882. Via: <http://dx.doi.org/10.1080/00856401.2012.702723>

#### §1.4.2 'Social' Wealth Creation in Bangladesh

In deze paragraaf wil ik laten zien dat naast het feit dat het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt met theoretische en morele problemen kampt, het tweede argument van de Shareholdertheory, dat het bereiken van de meest efficiënte uitkomst tegelijkertijd leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, ook kampt met grote morele problemen. De praktijk laat zien dat de *Shareholder Primacy Norm* (hierna SPN) helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen. Immers, de Shareholdertheory kijkt alleen maar naar het *aggregaat* van de gecreëerde welvaart maar zegt niets over de distributie van de gecreëerde welvaart.

Het *social wealth creation*-argument van Friedman en de Shareholdertheory is het argument dat als een onderneming zich focust op winstmaximalisatie voor Shareholders, ze tegelijkertijd door de 'onzichtbare hand' collectieve welvaart creëert waar de hele samenleving van profiteert. Dit wordt de 'SPN' genoemd en vormt de rechtvaardiging voor de focus op Shareholder winstmaximalisatie van de Shareholdertheory.

Om te laten zien waarom de SPN moreel onrechtvaardig is, is het van belang dat we uiteenzetten wat de Shareholdertheory precies verstaat onder 'social wealth creation'. Wanneer de Shareholdertheory spreekt over 'social wealth creation', wordt hiermee welvaartscreatie in de *utilitaristische* zin bedoeld: het doel van de onderneming is zo efficiënt mogelijk haar activiteiten uit te voeren door zich te focussen op winstmaximalisatie, waarmee dit moeten leiden tot het behalen van de meest efficiënte economische uitkomst. En doordat de meest efficiënte economische uitkomst wordt behaald, wordt tegelijkertijd *de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen gecreëerd*.<sup>26</sup> Het is hier van belang om te beseffen dat de Shareholdertheory onder 'de grootste mogelijke welvaart' niet zozeer 'de grootst mogelijk welvaartscreatie voor *ieder individu*' verstaat, maar alleen maar doelt op het *aggregaat* van alle gecreëerde welvaart.

En juist hier zit de crux: de Shareholdertheory beweert niet dat *elk* individu zal profiteren van 'de grootste mogelijk welvaartscreatie', of dat ieder individu *evenredig* zal profiteren van 'de grootste mogelijk welvaartscreatie', maar de Shareholdertheory doelt alleen op het *aggregaat* van de gecreëerde welvaart en zegt verder helemaal niets over de *distributie* van de gecreëerde welvaart.<sup>27</sup> Concreet betekent dit dat in de praktijk er sprake kan zijn van enorme welvaartscreatie maar dat deze gecreëerde welvaart heel ongelijk verdeeld kan zijn. De paradox, in Bangladesh is er sprake van grote economische groei maar 46% van de bevolking leeft nog steeds in extreme armoede, lijkt hier een goed voorbeeld van te zijn. Want terwijl aan de ene kant de Bengaalse economie met gemiddeld 6% per jaar groeit, kunnen de 4 miljoen Bengaalse kleding- en textielmedewerkers nauwelijks rondkomen van hun salaris en leeft nog altijd 46% van de Bengalen in extreme armoede.<sup>28</sup>

---

26. Thomas M. Jones, Will Felps, 'Shareholder Wealth Maximization and Social Welfare: A Utilitarian Critique', (Business Ethics Quarterly; April 2013, Vol. 23 Issue 2), pp. 215-223.  
Via <http://www.pdcnet.org/pdfs/forthcoming/BEQ23-24.pdf>

We mogen daarom rustig stellen dat ondanks dat MNC's veel Bengalen aan een baan hebben geholpen, de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen er niet mee gecreëerd is, aangezien er duidelijk sprake is van ongelijkheid in de distributie van de welvaart. De lage lonen die de arbeiders ontvangen zijn maar een fractie van wat MNC's aan winst opstrijken en nauwelijks voldoende om van rond te komen.<sup>29</sup>

Daarnaast wijst Sen ons erop dat armoede niet alleen een kwestie is van ongelijke distributie van inkomen, maar nog belangrijker, van een ongelijke distributie van reële vrijheden en dus van mogelijkheden. Als actor A meer mogelijkheden bezit dan actor B, is het logisch dat actor A ook beter in staat zal zijn om (meer) geld te verdienen dan actor B. En omdat actor A meer geld verdient kan hij dit weer omzetten in meer mogelijkheden. Het is dus een vicieuze cirkel die ertoe leidt dat actor B altijd minder geld en dus minder mogelijkheden bezit dan actor A.<sup>30</sup>

En aangezien we in §1.4.1 hebben vastgesteld dat ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen onmogelijk of op z'n minst heel moeilijk is, ten tweede de meeste Bengalen niet over de juiste informatie beschikken om tot weloverwogen transacties te komen en tot slot de meeste Bengalen niet worden beschermd tegen nadelige situaties op de markt –en dus tegen oneerlijke marktconcurrentie- omdat hiervoor de benodigde sterke publieke instituties die de markt moeten reguleren ontbreken, is het evident dat in het geval van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders de winstmaximalisatie van de MNC's waar zij kleding voor produceren niet of nauwelijks heeft geleid tot (meer) reële vrijheden en dus mogelijkheden. Sterker nog, we mogen zelfs spreken van moderne slavernij, want naast het feit dat Bengaalse kleding- en textielarbeiders lange uren maken voor weinig geld, zijn ze ook gebonden aan hun baan om te overleven omdat ze niet de vrijheid en dus de mogelijkheid bezitten om hun arbeidsvermogen te verkopen aan de voor hen meest aantrekkelijke werkgever. Daarnaast zijn er ook geen of nauwelijks ontwikkelingsmogelijkheden waarmee de arbeiders hun kennis en vaardigheden kunnen ontwikkelen en verfijnen om zo hun positie op de arbeidsmarkt te verbeteren.

Kortom, hoewel we niet kunnen claimen dat de SPN *direct* verantwoordelijk is voor de grote sociale ongelijkheid in Bangladesh aangezien dit vooral te wijten is aan de zwakke publieke instituties van het land, kunnen we wel degelijk claimen dat de SPN niet de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen heeft gecreëerd in Bangladesh.

---

27. Ibid., pp. 11-12, 16-18

28. Bangladesh behoort al jaren tot één van de snelst groeiende economieën in de wereld.  
[http://www.nytimes.com/2012/04/24/business/global/in-bangladesh-strong-promise-of-economic-growth.html?pagewanted=all&\\_r=1&](http://www.nytimes.com/2012/04/24/business/global/in-bangladesh-strong-promise-of-economic-growth.html?pagewanted=all&_r=1&)

29. Na de Rana-Plaza ramp in 2013 werd beloofd dat het minimumloon met 77 % zou worden verhoogd. Echter, dit is tot op de dag van vandaag niet of nauwelijks doorgevoerd. Fabrikanten claimen dat ze failliet zullen gaan als ze arbeiders meer loon moeten geven, omdat MNC's weigeren hen meer te betalen om de orders uit te voeren.  
Zie <http://in.reuters.com/article/2014/04/14/bangladesh-garments-idINKBN0D000R20140414>

30. Amartya Sen, *Development as Freedom*, (Oxford University Press, 2001), pp. 118-120.

Sterker nog, de praktijk wijst uit dat de SPN juist heeft bijgedragen aan de steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk in Bangladesh en eigenlijk in de hele wereld. Paddy Ireland zet in zijn artikel *Shareholder primacy and the distribution of wealth* uiteen welke consequenties de prioritering van de Stakeholderbelangen heeft gehad. Ireland vindt de claim, dat de SPN in het belang van iedereen is omdat het de grootste mogelijke welvaart creëert voor het grootst aantal mensen, theoretisch gezien heel mooi klinkt maar praktisch nietszeggend is omdat de praktijk laat zien dat precies het tegenovergestelde waar is. In de praktijk leidt winstmaximalisatie voor Shareholders niet tot de creatie van de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een bevoorrechte minderheid.

Ten eerste heeft de prioritering van de SPN geleid tot 'the rise of the shareholder class'. Ten tweede wijst Ireland op de praktijk die laat zien dat deze Shareholdersklasse de markt niet (heeft) gebruikt als een instrument om de meest efficiënte economische uitkomst te bereiken waardoor de grootste mogelijke welvaart wordt gecreëerd voor het grootst aantal mensen, maar als een instrument voor zelfverrijking. Zo oefenen Shareholders vaak veel invloed en druk uit op de politiek waardoor het nationaal en internationaal economisch beleid vaak in hun voordeel uitvalt. Hiermee bezitten zij een betere onderhandelingspositie in het economisch speelveld waarmee zij werknemers onder druk kunnen zetten om bepaalde arbeidscondities te accepteren, bijvoorbeeld lagere lonen. Ireland legt dit uit als een sociaal geaccepteerde norm die diep ingebed is in het nationaal en internationaal economisch beleid: '*If the market is always right*', '*then doing what pleases it is ideal social policy, and what pleases it is maximising profits, which means keeping wages and other costs as low as possible*'.<sup>31</sup> Ten derde, de prioriteit die we nationaal en internationaal geven aan de SPN heeft op haar beurt weer bijgedragen aan de in de laatste 40 jaar steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk. En de praktijk bevestigt Ireland's verhaal: onderzoek van Oxfam Novib toont aan dat in 2014 de rijkste 1% van de wereld de helft van alle rijkdom op de wereld bezit. Dit komt neer op \$110 Triljoen of 65 keer het totale bezit van de armste 3,5 miljard mensen.<sup>32</sup> Ook in Bangladesh zien we ondanks de enorme economische groei van de laatste 20 jaar een steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk: zo is het Gincoefficiënt voor het inkomen van 0.432 in 1996 naar 0.458 in 2010 gegaan.<sup>33</sup>

Deze cijfers zijn natuurlijk ook niet zo verbazingwekkend als we beseffen dat bijvoorbeeld de Bengaalse kleding- en textielmedewerkers maar een fractie van de omzet van de MNC's ontvangen. De distributie van de gecreëerde welvaart wordt niet eerlijk verdeeld en verdwijnt grotendeels in de zakken van de MNC's en corrupte Bengaalse parlementsleden die kleding- en textiel fabrieken bezitten. Kortom, de SPN leidt in de praktijk niet tot de grootste welvaart voor het grootst aantal mensen maar tot welvaart voor een klein groepje mensen.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de Bengaalse kleding- en textielarbeiders en de meeste Bengalen arm *blijven*. Hun lage inkomen zorgt ervoor dat ze vaak in extreme armoede leven en dit limiteert tegelijkertijd ook hun reële vrijheden en dus hun mogelijkheden. Concreet betekent dit dat in een land als Bangladesh met zwakke publieke instituties, het voor een arme Bengaalse kleding- en textielarbeider die nauwelijks reële vrijheden en dus mogelijkheden bezit, nauwelijks zo niet onmogelijk is om zijn leefomstandigheden te verbeteren.

---

31. Paddy Ireland, 'Shareholder primacy and the distribution of wealth', (Modern Law Review 68, 1, 2005), pp. 77-79.

32. <http://www.npr.org/blogs/thetwo-way/2014/01/20/264241052/oxfam-worlds-richest-1-percent-control-half-of-global-wealth>

33. Samiyai Ferdous, Wang Dehai, 'Economic Growth, Poverty and Inequality Trend in Bangladesh', (Asian Journal of Social Sciences & Humanities Vol. 3, February 2014.) pp. 7-8.

Via: [http://www.ajssh.leena-luna.co.jp/AJSSHPDFs/Vol.3\(1\)/AJSSH2014\(3.1-01\).pdf](http://www.ajssh.leena-luna.co.jp/AJSSHPDFs/Vol.3(1)/AJSSH2014(3.1-01).pdf)

### §1.5 Conclusie Shareholdertheory

In dit eerste hoofdstuk hebben we gekeken naar de vraag ‘*welke morele plichten hebben MNC’s volgens de Shareholdertheory jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders?*’ We hebben gezien dat de Shareholdertheory claimt dat er geen morele plichten zijn jegens deze arbeiders, omdat er alleen morele plichten bestaan jegens de Shareholders van een onderneming. De claim van de voorstanders van de Shareholdertheory zoals Friedman en Boatright is dat de focus op winstmaximalisatie de enige morele plicht is van ondernemingen, omdat ten eerste, dit tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt en ten tweede, het bereiken van de meest efficiënte economische uitkomst tegelijkertijd de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen creëert.

Het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt, kampt met theoretische en praktische problemen: er is in Bangladesh duidelijk sprake van een ‘market failure’ waardoor er niet wordt voldaan aan de ‘open en vrije marktconcurrentie’-voorwaarde van Friedman. Immers, de zwakke publieke instituties, de aanwezigheid van corruptie en belangenverstrengeling in alle lagen van de publieke en privésfeer in Bangladesh, maken ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen moeilijk, zo niet onmogelijk, ten tweede, beschikken de meeste Bengalen niet over de juiste informatie om tot weloverwogen transacties te komen en tot slot de meeste Bengalen niet worden beschermd tegen nadelige situaties op de markt –en dus tegen oneerlijke marktconcurrentie- omdat hiervoor de benodigde sterke publieke instituties die de markt moeten reguleren ontbreken.

Vervolgens hebben we laten zien dat het tweede argument van de Shareholdertheory, dat het bereiken van de meest efficiënte economische uitkomst tegelijkertijd leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, met grote morele problemen kampt: de praktijk laat zien dat de SPN helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen. Immers, de Shareholdertheory doelt alleen maar op het *aggregeert* van de gecreëerde welvaart maar zegt niets over de eerlijke distributie van de gecreëerde welvaart.

Hiermee komen we tot de conclusie dat de rechtvaardiging van de Shareholdertheory voor de prioritering van de belangen van de Shareholders met grote theoretische en morele problemen kampt.

## II Stakeholdertheory en de morele plichten van ondernemingen

De Stakeholdertheory claimt dat ondernemingen niet alleen een morele plicht hebben jegens Shareholders om de winst te maximaliseren maar ook jegens Stakeholders. De Stakeholders zijn consumenten, leveranciers, werknemers die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een ondernemingen en alle andere Stakeholders die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming. Robert Freeman ontwikkelde deze theorie als reactie op de naar zijn mening onterechte prioritering van de belangen van de Shareholders. Freeman vindt dat de Stakeholdertheory meer van deze tijd is: volgens hem is de Shareholdertheory verouderd omdat we niet meer leven in een wereld waar problemen binnen de landsgrenzen blijven, maar in een geglobaliseerde wereld waarin veel problemen transnationaal zijn. Deze transnationale problemen zijn het resultaat van onder andere de globalisering als gevolg van economisch interdependentie. Freeman vindt het gezien deze ontwikkelingen vreemd dat de belangen van de Shareholders nog altijd prioriteit genieten in het economisch speelveld.

De Stakeholdertheory moet door een pragmatische lens bekeken worden aangezien het hedendaagse (economische) problemen probeert op te lossen: hoe is welvaartscreatie voor iedereen in een wereld, waarin de spelers en de relaties tussen de spelers in het economisch speelveld constant verandert, mogelijk? Hoe kunnen we de ware impact van het kapitalisme meten zodat managers de effecten van hun beslissingen op iedereen in hun beleid kunnen meenemen? Moeten we in een geglobaliseerde wereld de economische van de ethische sfeer blijven scheiden? Kunnen we deze sferen met elkaar verweven zodat we conceptuele en praktische theorieën kunnen ontwikkelen voor managers, zodat zij in deze complexe geglobaliseerde wereld de juiste beslissingen kunnen nemen?<sup>34</sup> Het zijn deze vragen waar de Shareholdertheory geen antwoord op heeft en de Stakeholdertheory probeert een antwoord op te geven.

Freeman's antwoordt op deze vragen is dat ten eerste, ondernemingen een morele plicht hebben jegens alle Stakeholders van een onderneming: dit zijn consumenten, leveranciers, arbeiders die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en alle andere actoren die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming. Sterker nog, Freeman ziet de Shareholders niet als een speciale groep wiens belangen prioriteit hebben maar als één van de vele Stakeholdergroepen die een ondernemingen heeft en wiens belangen gebalanceerd moeten worden met de belangen van andere Stakeholders. Concreet wil dit zeggen dat managers een fiduciaire plicht hebben jegens *alle* Stakeholders.<sup>35</sup> Ten tweede is Freeman ervan overtuigd dat managers de (conflicterende) belangen van alle Stakeholders met elkaar kunnen balanceren omdat dit volgens hem een kwestie is van goed management.

---

34. R. Edward Freeman, Jeffrey S. Harrison, Andrew C. Wicks, Bidhan L. Parmar, Simone de Colle, *'Stakeholdertheory: The State of the Art'*, (Cambridge University Press, Apr 1, 2010), pp.3-5.

35. Joseph Heath, *'Business ethics without Stakeholders'*, (Business Ethics Quarterly, 16, 4, 2006), pp. 543-544.  
Via <http://homes.chass.utoronto.ca/~jheath/be1.pdf>

Maar hoe komt Freeman tot zijn Stakeholdertheory? Want uit zijn bovenstaande verhaal wordt niet duidelijk wat zijn rechtvaardiging is om ondernemingen een morele plicht toe te schrijven jegens alle Stakeholders. We zullen laten zien dat Freeman zijn claim, dat ondernemingen een morele plicht hebben jegens alle stakeholders van een onderneming, kan rechtvaardigen omdat hij geen onderscheid maakt tussen *business decisions* en *ethical decisions*. Freeman is ervan overtuigd dat we moeten stoppen met de bedrijfseconomische en de ethische sfeer te scheiden, omdat alle ondernemingsactiviteiten volgens hem een ethisch element hebben en het daarom geen zin heeft om deze twee sferen van elkaar te scheiden. Hij onderbouwt deze claim door een aantal stappen te volgen die ik hier kort zal uiteenzetten.

Stap 1. 'Separation Fallacy': *"It is useful to believe that sentences like, "x is a business decision" have no ethical content, or any implicit ethical point of view. "And it is useful to believe that sentences such as "x is an ethical decision, the best thing to do all things considered" have no content or implicit view about value creation and trade (business)."*<sup>36</sup>

Volgens Freeman is het deze visie die ons kapitalistisch systeem sterk heeft beïnvloed en daarmee onze nationale en internationale economische markten op een negatieve manier heeft gevormd. Freeman wijst deze these dan ook af omdat volgens hem elke beslissing die genomen wordt door een onderneming een ethisch element heeft.

Stap 2. Freeman stelt tegenover de 'Separation Fallacy' zijn 'Integration thesis': *"Most business decisions, or sentences about business have some ethical content, or implicit ethical view. Most ethical decisions or sentences about ethics have some business content or implicit view about business."*<sup>37</sup>

Volgens Freeman is de grootste uitdaging voor de Stakeholdertheory de Shareholders, ondernemingen beleidsmakers en de rest van de wereld ervan te overtuigen dat de economische en de ethische sfeer niet gescheiden moeten en kunnen worden. Hiermee gaat hij lijnrecht in tegen de Shareholdertheory die wel degelijk een scheiding maakt tussen de economische en ethische dimensie van een ondernemingsbeslissing. Vandaar ook de bekende grap 'business ethics is an oxymoron'.

Stap 3. 'Responsibility Principle': *"Most people, most of the time, want to and do accept responsibility for the effects of their actions on others."*<sup>38</sup>

Freeman wil ons ervan overtuigen dat ten eerste actoren in het economisch speelveld ook echt verantwoordelijk zijn voor de effecten van hun economische beslissingen op anderen en ten tweede dat deze actoren ook de verantwoordelijkheid willen dragen.

Stap 4. 'Open Question Argument': *"If this decision is made, for whom is value created and destroyed? Who is harmed and/or benefited by this decision? Whose rights are enabled and whose values are realized by this decision (and whose are not)?"*<sup>39</sup>

Hiermee wil Freeman dat nadat ondernemingen hun morele verantwoordelijkheid hebben erkend, zij zichzelf bij elke beslissing de vraag stellen voor wie er welvaart wordt gecreëerd of juist vernietigd en wie er schade of juist voordeel van deze beslissing ondervindt.

---

36. Ibid., p. 6

37. Ibid., p. 7

38. Ibid., p. 8

39. Ibid., p. 7



Door deze vier stappen te maken komt Freeman tot zijn claims die in essentie de Stakeholdertheory vormen. Freeman legt vervolgens uit dat door te wijzen op de morele plichten van ondernemingen, hij niet claimt dat de belangen van alle Stakeholders *te allen tijde* even belangrijk zijn: zijn claim is dat de belangen van de Stakeholders niet *te allen tijde* evenveel gewicht dragen maar dat alle Stakeholders wel te allen tijde het recht hebben om te onderhandelen over de activiteiten van een onderneming die hen aangaan.<sup>40</sup>

Het is dus evident dat Freeman ondernemingen een morele plicht toeschrijft jegens alle Stakeholdergroepen, omdat er volgens Freeman in de praktijk een relatie bestaat tussen de activiteiten van een onderneming en alle Stakeholdergroepen. Immers, ondernemingen bestaan uit een nexus van contracten tussen verschillende Stakeholdergroepen die *allen* een belang hebben in de onderneming omdat zij *allen* worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming.<sup>41</sup> En omdat deze relatie echt bestaat, moeten we anders gaan denken over *corporate governance* en de manier waarop ondernemingen in de hedendaagse geglobaliseerde wereld welvaart voor alle Stakeholders zouden moeten creëren.

Als we de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory naast elkaar leggen dan wordt meteen het grootste verschil tussen deze theorieën duidelijk: waar Friedman claimt dat, "*there is one and only one social responsibility of business to use its resources and engage in activities designed to increase its profit, so long as it stays within the rules of the game, which is to say, engages in a open an free marktcompetition without deception or fraud*" en ondernemingen pas succesvol zijn als ze de winst voor Shareholders maximaliseren, claimt Freeman juist dat een onderneming niet zozeer succesvol is als ze alleen winst maakt, maar ook als de onderneming in staat is geweest om goede en duurzame relaties tussen de onderneming en alle Stakeholders op te bouwen.<sup>42</sup> Freeman gelooft dus niet dat ondernemingen echt succesvol kunnen zijn en de winst maximaliseren als ze geen goede relaties opbouwen met hun Stakeholders. Anders gezegd, waar winstmaximalisatie voor Friedman en de Shareholdertheory het doel van de onderneming is, is winstmaximalisatie voor Freeman en in de Stakeholdertheory het resultaat van een goed beleid waarin de onderneming alle Stakeholderbelangen goed heeft kunnen balanceren.<sup>43</sup>

Hiermee wordt duidelijk dat ten eerste, waar de Shareholdertheory inderdaad een onderscheid maakt tussen bedrijfseconomische beslissingen en ethiek de Stakeholdertheory dit niet doet. Ten tweede en aansluitend op het vorig punt, dit een belangrijk verschil in het begrip 'Corporate social responsibility' aan het licht brengt: waar Friedman morele plichten jegens Stakeholders ziet als CSR-activiteiten die niet horen in een onderneming, claimt Freeman dat de morele plichten jegens Stakeholders juist niet vallen onder 'CSR-activiteiten' maar onder 'welvaartscreatie'.

---

40. Ibid., pp-22-23

41. Ibid., p.24

42. Ibid., p. 11

43. Ibid., pp. 11-12

Nu we de Stakeholdertheory hebben geïntroduceerd zullen we gaan kijken naar de implicaties van de Stakeholdertheory voor de scriptievraag 'Wat voor plicht hebben MNC's volgens de Stakeholdertheory jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders?' We weten inmiddels wat de rol van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders is: de Bengaalse kleding- en textielarbeiders zijn de laatste schakel in de leveranciersketen aangezien zij degenen zijn die de kleding produceren. De Bengaalse kleding- en textielarbeiders zijn niet in dienst van de MNC's maar in dienst van de fabrieken die weer kleding maken voor de exporteurs, die op hun beurt weer de orders voor de MNC's uitvoeren. De Bengaalse kleding- en textielarbeiders hebben dus geen *directe* dienstverbandrelatie met de MNC's maar een *indirecte* dienstverbandrelatie.

Nu we de relatie tussen de MNC's en de Bengaalse arbeiders uiteen hebben gezet, mogen we concluderen dat de Stakeholdertheory en Freeman zullen claimen dat MNC's wel degelijk morele plichten hebben jegens de Bengaalse arbeiders, aangezien zij onder de noemer 'arbeiders' vallen en dus één van de Stakeholdergroepen van de onderneming. Managers van deze MNC's hebben dus een fiduciaire morele plicht jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders: dat wil zeggen dat managers in hun beleid rekening dienen te houden met de belangen van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders en niet alleen met de belangen van de Shareholders van de MNC's waar de Bengaalse kleding- en textielarbeiders kleding voor produceren.

In de komende paragrafen zullen we met behulp van Joseph Heath laten zien dat de Stakeholdertheory met praktische, theoretische en morele problemen kampt.

## §2.1 Stakeholdertheory & het 'Multi-fiduciary probleem'

In deze paragraaf zal ik uiteenzetten dat de Stakeholdertheory kampt met een praktisch probleem, het zogenaamde 'multi-fiduciary probleem'. De Stakeholdertheory beweert dat managers en dus ondernemingen een fiduciaire plicht hebben jegens alle Stakeholders om welvaart te creëren en niet alleen jegens Shareholders om de winst te maximaliseren. Freeman gelooft dat bedrijven die echt duurzaam succesvol willen zijn de belangen van *alle* Stakeholders van een onderneming in hun beleid moeten meenemen. Freeman is er dus van overtuigd dat *op lange termijn* ondernemingen alleen succesvol kunnen zijn als ze de belangen van alle Stakeholders meenemen in hun beleid en deze door middel van goed management weten te balanceren.

Het is niet moeilijk om te zien welk probleem in de praktijk als eerst de kop op steekt: het multi-fiduciary probleem. Als we managers echt moeten zien als fiduciairen van *alle* Stakeholdergroepen dan ontstaan er onmiddellijk problemen in het managementbeleid: hoe moeten alle verschillende belangen van de Stakeholders behartigd worden? Volgens Freeman moet de manager in zo'n geval een soort 'koning Salomo' worden die de verschillende belangen met elkaar moet proberen te verenigen en balanceren.

Echter, meerdere auteurs hebben gewezen op de enorme *agency* problemen die hierdoor ontstaan voor managers. Micheal Jensen claimt in zijn artikel *Value Maximization, Stakeholdertheory, and the Corporate Objective Function* dat als ondernemingen meerdere belangen tegelijkertijd moeten dienen managers geen rationele besluiten meer kunnen nemen, waardoor de onderneming in gevaar komt. Jensen bedoelt met 'rationele besluiten' dat elk bedrijf dat wil overleven een *single valued objective* moet hebben: dat wil zeggen dat ondernemingen in hun activiteiten zich moeten focussen op één doel omdat hiermee het beste resultaat verkregen kan worden. Het is volgens Jensen onmogelijk voor managers om een rationeel besluit te maken als ze meerdere belangen tegelijkertijd moeten dienen, laat staan dat ze in staat zijn om op die manier welvaart te creëren voor alle Stakeholders. Dit komt omdat de belangen van de Stakeholders nooit evenredig zijn en vaak zelfs enorm met elkaar conflicteren. Daarom moeten managers één doel hebben om hun werk goed te kunnen doen anders worden ze óf besluiteloos óf nemen de verkeerde beslissingen. Hierdoor ontstaat er weer verspilling van menselijk en sociaal kapitaal waardoor de onderneming in gevaar komt. De focus op één doel - het dienen van de belangen van één groep- zorgt ervoor dat managers doelgericht aan het werk kunnen gaan en dus rationele en effectieve beslissingen zullen nemen.<sup>44</sup>

---

44. Michael Jensen, 'Value Maximization, Stakeholder Theory, and the Corporate Objective Function', (Business Ethics Quarterly, Vol. 12, No. 2 April 2002). pp. 237-239.

Via <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3857812?uid=3738736&uid=2&uid=4&sid=21104102130691>

Maar dat ondernemingen zich focussen op één doel wil niet zeggen dat ze niets geven om de belangen van de Stakeholders. Ondernemingen zullen volgens Jensen juist de belangen van de Stakeholders het best dienen, als ze door zich in hun activiteiten op één doel te focussen -winstmaximalisatie voor Shareholders- tegelijkertijd sociale welvaart creëren. Met andere woorden, ondernemingen zijn effectiever in het creëren van welvaart voor Stakeholders als ze zich kunnen richten op één doel: winstmaximalisatie voor Shareholders.<sup>45</sup> Hierin gaat Jensen met Friedman en Boatright mee die al beiden wezen op de efficiency van de focus op winstmaximalisatie voor Shareholders. We zullen in paragraaf §2.3 nog op dit punt terugkomen.

Ten tweede, Heath wijst ons op nog een praktisch probleem: als managers meerdere doelen hebben omdat ze meerdere belangen moeten dienen hoe kan men dan de prestaties van het management meten? In de praktijk is het al enorm lastig om vast te stellen of managers wel echt alles doen om de winst voor Shareholders te maximaliseren, laat staan dat de prestaties van managers moet worden geëvalueerd op het moment dat ze meerdere belangen tegelijkertijd moeten balanceren.<sup>46</sup>

Ten derde moeten we de claim van Freeman, dat ondernemingen die duurzaam succes willen hebben goede relaties met hun Stakeholders moeten opbouwen, in twijfel trekken. Het is immers niet moeilijk om een aantal ondernemingen op te noemen die met één of meerdere van hun Stakeholders geen goede relaties hebben en toch op lange termijn ontzettend succesvol zijn gebleken. Shell Oil en Apple zijn hier twee goede voorbeelden van. Zo botst Shell Oil regelmatig met de lokale gemeenschap van de plaatsen waar ze boren, wordt vaak beschuldigd van het schenden van mensenrechten en van het veroorzaken van milieuvervuiling; Apple wordt vaak beschuldigd van het schenden van mensenrechten doordat arbeiders onder zeer slechte arbeidsomstandigheden Apple-producten moeten vervaardigen.<sup>47</sup> Ik zal hier niet ingaan op waarom deze ondernemingen ondanks de (zeer) slechte relaties met één of meerdere van hun Stakeholders toch op de lange termijn succesvol zijn gebleken. Wat vooral van belang is, is dat deze empirische voorbeelden de claim van Freeman ondermijnen.

Deze praktische problemen vormen een serieuze uitdaging voor de Stakeholdertheorie en vragen om een goede oplossing. Een voorbeeld van zo'n oplossing is gegeven door Kenneth Goodpaster die erop wijst dat managers sowieso plichten jegens Stakeholders hebben, maar dat deze plichten niet van een *fiduciaire* aard zijn. Goodpaster claimt dat plichten jegens Stakeholders van een andere aard zijn dan de plicht jegens Shareholders en we daarom deze plichten geen 'fiduciaire' plicht mogen noemen.

Goodpaster wijst ons dan vervolgens op nog een probleem die het multi-fiduciary probleem met zich meebrengt: als de relatie tussen managers en Stakeholders wel dezelfde vorm zou hebben als de relatie tussen managers en Shareholders, dan zou de onderneming geen *private* onderneming meer zijn maar een staatsbedrijf of een publieke institutie.<sup>48</sup> Ook Friedman heeft hier op gewezen en we zullen hier dan ook nog op terugkomen in paragraaf §2.2.

---

45. Ibid., pp.239-242

46. Joseph Heath, 'Business ethics without Stakeholders', (Business Ethics Quarterly, 16, 4, 2006), pp. 543-544.  
Via <http://homes.chass.utoronto.ca/~jheath/be1.pdf>

47. Een zeer bekende kwestie is de moord op de activist Ken Saro-Wiwa waarbij Shell zou hebben meegewerkt aan zijn moord.  
<http://www.theguardian.com/world/2009/jun/08/nigeria-usa>

48. Kenneth Goodpaster, 'Business ethics and Stakeholder analysis', (Business Ethics Quarterly, Vol. 1, No. 1, Jan., 1991), pp. 63-70  
<http://www53.homepage.villanova.edu/james.borden/vsb1001/Goodpaster.pdf>

Voor nu is het van belang om in te zien dat, als de Stakeholdertheory de relatie tussen managers en Stakeholders als die van dezelfde aard beschouwt als de relatie tussen de managers en de Shareholders, het met al deze praktische problemen te maken krijgt. En Freeman lijkt dit zelf later ook toe te geven als hij in zijn boek *Stakeholdertheory: The State of The Art* beweert dat hij met de Stakeholdertheory niet wil claimen dat de belangen van alle Stakeholders *te allen tijde* evenveel gewicht dragen, maar alle Stakeholders wel te allen tijde het recht moeten hebben om te onderhandelen over de kwesties die hen aangaan.<sup>49</sup> Echter, hiermee diskwalificeert Freeman de Stakeholdertheory omdat de theorie dan vrijwel nietszeggend wordt: immers, in een democratie worden meerdere Stakeholdergroepen zoals werknemers en consumenten al via allerlei deliberatieve processen -bijvoorbeeld via de wet en de vakbonden- betrokken bij de kwesties die hen aangaan, door hun een stem te geven, hun rechten te beschermen en daarmee ondernemingen dus te sturen in hun beleid jegens alle Stakeholders van een onderneming.

## §2.2. Who are the Stakeholders?

In deze paragraaf zal ik laten zien dat de Stakeholdertheory ook kampt met een moreel probleem die in het verlengde ligt van het multi-fiduciary probleem. Heath wijst ons erop dat de plausibiliteit van de multi-fiduciary Stakeholdertheory ook afhangt van hoe breed of hoe smal de term 'Stakeholders' wordt uitgelegd. Freeman maakt namelijk een onderscheid tussen een *smalle* definitie van de term 'Stakeholders' waarmee hij refereert naar 'allen die van belang zijn voor de onderneming om te overleven, zoals Shareholders, consumenten, leveranciers, werknemers die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en de lokale gemeenschap', en de *brede* definitie van de term 'Stakeholders' waar 'alle partijen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming' onder vallen.<sup>50</sup>

Ik zal in deze en de volgende paragraaf met behulp van Heath laten zien dat hoe je de term 'Stakeholders' ook definieert, beide definities grote problemen opleveren voor de Stakeholdertheory. Ik begin met de term 'Stakeholders' in de smalle zin: 'allen die van belang zijn voor de onderneming om te overleven, zoals Shareholders, consumenten, leveranciers, werknemers die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en de lokale gemeenschap'. Het morele probleem dat hierdoor ontstaat is dat de multi-fiduciary Stakeholdertheory in bepaalde situaties zo heel arbitrair wordt. Bijvoorbeeld, als een onderneming in haar beleid rekening dient te houden met de bovenstaande groepen dan is het onduidelijk wie er precies onder deze groepen vallen als onderneming X in Nederland besluit om haar productie over te hevelen naar Bangladesh. De werknemers, consumenten, leveranciers en lokale bevolking in Nederland of de toekomstige werknemers, consumenten, leveranciers en de lokale gemeenschap in Bangladesh?

---

49. R. Edward Freeman, Jeffrey S. Harrison, Andrew C. Wicks, Bidhan L. Parmar, Simone de Colle, *'Stakeholdertheory: The State of the Art'*, (Cambridge University Press, Apr 1, 2010), pp.22-23

50. Joseph Heath, *'Business ethics without Stakeholders'*, (Business Ethics Quarterly, 16, 4, 2006), pp. 543-544.  
Via <http://homes.chass.utoronto.ca/~jheath/be1.pdf>

Heath wijst ons op het feit dat toekomstige consumenten, leveranciers, werknemers die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en de lokale gemeenschap in Bangladesh ook beïnvloed worden door de beslissingen van een onderneming om haar productie naar Bangladesh over te hevelen. Volgens Heath telt het feit dat de huidige Stakeholders in Nederland een relatie hebben opgebouwd met onderneming X wel, maar is dit nog geen moreel argument om de belangen van de eventueel toekomstige Stakeholders in Bangladesh te negeren. Want juist vanuit een moreel oogpunt is een eventuele toekomstige relatie tussen de Stakeholders in Bangladesh met onderneming X net zo belangrijk als de huidige relatie tussen Stakeholders in Nederland met onderneming X: als onderneming X zijn productie naar Bangladesh overhevelt betekent dit immers creatie van banen en een inkomen voor Bengalen. En in een ontwikkelingsland als Bangladesh is de creatie van banen natuurlijk geen overbodige luxe. Hoe moet onderneming X deze kwestie oplossen en de relatie met alle Stakeholders goed houden? Als de keuze wordt gemaakt om alleen rekening te houden met de Stakeholders in Bangladesh, dan betekent dit dat de onderneming een willekeurige lijn trekt wie het in dit geval ziet als de 'Stakeholders'. Daarmee zou de Stakeholdertheorie een element van willekeur introduceren in dit ethisch normatieve debat en dat kan natuurlijk nooit de bedoeling zijn van een theorie die beweert de belangen te willen behartigen van *alle* Stakeholders.<sup>51</sup>

Ten tweede, Freeman zou kunnen antwoorden dat de oplossing voor dit probleem is dat de belangen van alle Stakeholders niet *te allen tijde evenveel* gewicht dragen, maar dat alle Stakeholders wel te allen tijde het recht moeten hebben om te onderhandelen over de kwesties die hen aangaan. Dat zou dus betekenen dat onderneming X bijvoorbeeld haar werknemers in Nederland zou moeten betrekken bij de vraag of het de productie naar Bangladesh zou mogen overhevelen. Maar ook dit antwoord van Freeman levert een element van willekeur op: want afgezien van het feit dat we van te voren al een negatief antwoord kunnen verwachten van de werknemers van onderneming X in Nederland -wie zou immers instemmen met het verliezen van zijn baan?- is hier het probleem dat de *toekomstige* werknemers van onderneming X in Bangladesh niet bij deze kwestie betrokken worden. Daarnaast is het probleem ook dat de toekomstige werknemers in Bangladesh niet van te voren kunnen weten dat zij in de nabije toekomst de werknemers worden van onderneming X en zich daarom ook niet kunnen organiseren in en via bijvoorbeeld vakbonden zoals de Nederlandse werknemers van onderneming X zich wel kunnen organiseren in en via vakbonden.<sup>52</sup> Hoe dan ook, hiermee plaatst de Stakeholdertheorie de onderneming in een netelige positie: moet onderneming X kiezen voor de Stakeholders in Nederland die daarmee hun baan zullen verliezen als de productie wordt overgeheveld naar Bangladesh, of toch voor de Bengaalse werknemers omdat hun situatie nijpender is en de overheveling van de productie een baan en dus een inkomen voor hen zou betekenen? Het punt is dat welke keuze de onderneming ook maakt het altijd een arbitraire keuze is en de Stakeholdertheorie daarmee een moreel probleem voor zichzelf en de onderneming creëert.

---

51. Ibid., pp. 544-545

52. Ibid., p. 544

### §2.2.1. Stakeholdertheory als algemene ethiek

In deze paragraaf zal ik laten zien dat de Stakeholdertheory, aansluitend op het morele probleem dat we hebben uiteengezet in §2.2, ook een theoretisch probleem oplevert. Want als we de term 'Stakeholders' niet in de smalle zin moeten begrijpen maar juist in de brede zin, dan is de theorie niet alleen absurd te noemen maar ook nietszeggend, omdat het dan vervalt in een algemene ethische theorie. En dit levert allerlei problemen op.

De brede definitie van de Stakeholdertheory houdt in dat 'alle partijen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming' onder de term 'Stakeholders' vallen. Ten eerste, Heath wijst ons op de absurditeit die dit oplevert: de definitie is dan zo breed dat de term 'Stakeholders' gelijk staat aan iedereen in de samenleving/wereld.<sup>53</sup> Immers, iedereen in de samenleving/wereld wordt op één of andere manier positief of negatief beïnvloed door de activiteiten van ondernemingen. Concreet betekent dit niet alleen dat 'iedereen in de samenleving' bij alle beslissingen betrokken moet worden, maar ook dat er bij iedereen moet worden gekeken naar de impact van de betreffende beslissingen. Bijvoorbeeld, als onderneming X haar prijzen wil verhogen en het van tevoren weet dat deze verhoging invloed zal hebben op de inflatie en dus impact heeft op iedereen, moet het dit in overweging nemen en alle partijen die positief of negatief hierdoor zal worden beïnvloed erbij betrekken. Niet alleen is dit absurd te noemen maar ook simpelweg onmogelijk voor een onderneming, die bovendien zo nooit meer de tijd krijgt om haar activiteiten uit te voeren.

Ten tweede, als een onderneming rekening moet houden met 'allen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming', dan wil dit zeggen dat een onderneming ook rekening zou moeten houden met de concurrentie. We hoeven niet uit te leggen waarom het absurd is om te claimen dat ondernemingen rekeningen moeten houden met de concurrentie. We komen in §2.3 nog uitgebreid op dit punt terug.<sup>54</sup>

Tot slot en wellicht het belangrijkste punt: als we de term 'Stakeholders' in de brede zin moeten begrijpen zodat 'allen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming' hieronder vallen, dan wordt de theorie nietszeggend omdat het dan vervalt in een algemene ethische theorie. Heath legt uit dat als managers fiduciairen worden voor 'iedereen in de samenleving', er dan geen verschil meer is tussen de Stakeholdertheory en een algemene ethische theorie zoals het Kantianisme of de Christelijke ethiek. We zouden de Stakeholdertheory dan niet meer kunnen zien als een theorie over bedrijfsethiek.

---

53. Ibid., p. 544

54. Ibid., pp. 546

Hierop aansluitend vloeit nog een probleem voort waar Friedman al voor heeft gewaarschuwd: als managers echt fiduciairen worden voor 'iedereen in de samenleving' dan is de onderneming geen private entiteit meer, maar een soort staatsbedrijf of publieke institutie waarin managers niets meer zijn dan publieke ambtenaren.<sup>55</sup> Het is dan ook niet meer zo moeilijk om te bedenken waar de weerstand van Friedman vandaan komt. Als de onderneming een publieke institutie wordt waarom zouden Shareholders dan nog hun kapitaal aan een onderneming willen verstrekken? Hun kapitaal wordt dan niet meer gebruikt voor winstmaximalisatie maar om sociale welvaart te creëren. Dit soort activiteiten zijn niets meer dan een vorm van belastingheffing zoals Friedman al claimde.

Aansluitend hierop moet de Stakeholdertheory zich ook afvragen hoe managers rekening kunnen houden met 'allen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming'? Hoe kunnen managers ooit meten welke impact hun beslissingen hebben op iedereen? Voor een overheid die gebruik maakt van ambtenaren met bepaalde expertise is het al vaak lastig in te schatten hoe bepaalde beslissingen in hun beleid zullen uitpakken, laat staan dat managers van een onderneming die deze expertise niet bezitten moeten gaan bedenken welke impact hun beslissingen op iedereen in de samenleving zal hebben.<sup>56</sup>

Het lijkt dan ook niet zo moeilijk om in te zien waarom er veel tegenstand is tegen deze versie van de Stakeholdertheory. Ten eerste kunnen managers geen fiduciairen zijn voor iedereen in de samenleving omdat dit absurde consequenties oplevert, ten tweede vervalt de Stakeholdertheory hiermee in algemene ethiek, ten derde worden ondernemingen hierdoor publiek instituties en managers publieke ambtenaren en tot slot bezitten managers niet de expertise om de belangen van 'allen die positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming' te behartigen.

Boatright legt uit dat het woord 'fiduciaire' al 'partijdigheid jegens een bepaalde groep' impliceert. Daarom kunnen managers niet onpartijdig zijn en de belangen van alle groepen probeert te balanceren en behartigen. Dat is niet het werk van de manager maar van een overheid die in een democratie een onpartijdige rol moet innemen.<sup>57</sup>

---

55. Ibid., p. 546

56. Milton Friedman, '*Capitalism and Freedom*', (The University of Chicago Press, Ltd., London, 1962), pp. 112-116  
& Milton Friedman, '*The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*', (The New York Times Magazine, September 13, 1970).  
<http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>

57. John R. Boatright, '*Ethics in Finance*', 2<sup>nd</sup> edition, (Blackwell Publishing, 2008). pp. 200-202



### §2.3 Stakeholdertheory & het prijsmechanisme

In deze paragraaf zal ik laten zien dat de Stakeholdertheory, aansluitend op het morele en het theoretisch probleem dat we hebben uiteen gezet in §2.2 en §2.2.1, nog een moreel probleem kent. Want of we de term 'Stakeholders' smal of breed definiëren, in beide versies zal het prijsmechanisme dat het fundament is van de nationale en internationale economie worden ondermijnd.

Zoals we in hoofdstuk II hebben gezien legt Heath uit dat het prijsmechanisme een belangrijk fundament is van de economie, omdat dit fundament ervoor zorgt dat een samenleving de meest efficiënte economische uitkomst kan bereiken. En het prijsmechanisme treedt pas in werking als de concurrentie tussen ondernemingen onderling, tussen ondernemingen en de consument onderling en tussen consumenten onderling ervoor zorgt dat er een bepaald prijsniveau wordt bereikt waar vraag en aanbod gelijk aan elkaar zullen zijn. Wanneer dit niveau van markequilibrium wordt bereikt, betekent dit dat ondernemingen niet met onverkochte goederen zitten en consumenten niet met een onvervulde vraag achterblijven en zo een samenleving erin is geslaagd om de meest efficiënte economische uitkomst te bereiken.

De functie van de markt is dan ook om de meest efficiënte economische uitkomst te behalen door middel van vraag en aanbod zoveel mogelijk aan elkaar te koppelen. En omdat de meest efficiënte economische uitkomst pas kan worden bereikt als het prijsmechanisme in werking treedt en het prijsmechanisme pas in werking treedt als alle partijen in een open en vrij economisch speelveld met elkaar kunnen concurreren, is het vanzelfsprekend dat het weghalen van de concurrentie het prijsmechanisme zal ondermijnen en dus voor een 'market failure' zal zorgen.

Huidige nationale en internationale reguleringen van de markt zijn er dan ook voor om deze 'market failures' tegen te gaan. Het verbod op kartelvorming is hier een goed voorbeeld hiervan: kartelvorming is verboden omdat het de markt afsluit voor nieuwkomers waardoor de concurrentie in het economisch speelveld dus wordt bemoeilijkt. De nationale en internationale economische markt heeft dus een competitieve structuur, waardoor alle partijen in het economisch speelveld wel met elkaar *moeten* concurreren. Prijzen worden dus door dit competitieve proces bepaald.<sup>58</sup>

---

58. Joseph Heath, *'Morality, competition, and the firm: the market failures approach to business ethics'*, (Oxford: Oxford University Press, 2014), pp. 7-11.

Het probleem met de Stakeholdertheory is dat als managers fiduciairen zijn voor *alle* Stakeholdergroepen en de belangen van al deze groepen moeten gaan balanceren, hiermee ook de concurrentie uit het economisch speelveld wordt gehaald, het prijsmechanisme niet in werking kan treden en dit uiteindelijk leidt tot een 'market failure'.

Bij de smalle definitie waar managers fiduciairen zijn voor 'allen die van belang zijn voor de onderneming om te overleven, zoals Shareholders, consumenten, leveranciers, werknemers die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een onderneming en de lokale gemeenschap', wordt door de belangen van deze groepen met elkaar te balanceren ook de concurrentie weggehaald. Bijvoorbeeld, als onderneming X haar prijzen wil verlagen omdat de concurrentie dit ook doet en daarom besluit de lonen van de werknemers te verlagen, dan vraagt de Stakeholdertheory van de managers van onderneming X om de betreffende Stakeholders te betrekken bij deze beslissing. Als werknemers niet eens zijn met dit besluit en onderneming X hierdoor de gewenste prijsverlaging niet door kan voeren dan prijst het zichzelf hiermee uit de markt en kan er niet meer onderling geconcurrereerd worden.

Bij de brede definitie waar de managers fiduciairen zijn voor 'allen die positief of negatief door de activiteiten van de onderneming worden beïnvloed' speelt niet alleen het bovenstaande probleem, maar ook het feit dat managers fiduciairen zijn voor de concurrentie. Managers zouden dus in hun beleid rekening moeten houden met de concurrentie. Dit gaat absoluut in tegen het concurrentieprincipe van de markt omdat hiermee het prijsmechanisme zal worden ondermijnd en dit zal leiden tot een 'market failure'.

Heath wijst erop dat beide versies van de multi-fiduciary Stakeholdertheory niet realistisch zijn omdat de realiteit nou eenmaal is dat er sprake is van een competitief element in de economie, waardoor ondernemingen *non cooperative behavior* jegens de andere spelers in de markt zullen tonen en alle concurrerende groepen gedwongen worden het economisch spel op een competitieve manier te blijven spelen. De Stakeholdertheory haalt zoals we hebben gezien het competitieve element uit het economisch speelveld waarmee het prijsmechanisme wordt ondermijnd en dit zal leiden tot een market failure. En het is niet zo moeilijk om te bedenken dat een 'market failure' voor iedereen in een samenleving/wereld zeer negatief zal uitpakken.<sup>59</sup>

---

59. Joseph Heath, 'Business ethics without Stakeholders', (Business Ethics Quarterly, 16, 4, 2006), pp. 543-544.  
Via <http://homes.chass.utoronto.ca/~jheath/be1.pdf>

#### §2.4 Conclusie Stakeholdertheory

De vraag van dit hoofdstuk was *‘welke morele plichten hebben MNC’s jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Stakeholdertheory?’* We hebben gezien dat de Stakeholdertheory met Freeman claimt dat MNC's morele plichten hebben jegens *alle* stakeholders van een onderneming, ook de werknemers. Managers van de betreffende MNC's hebben dus een morele plicht jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders en dienen in hun beleid ook rekening te houden met de belangen van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders.

In de paragrafen daarna heb ik laten zien dat de Stakeholdertheory ten eerste kampt met het 'multi-fiduciary probleem' waardoor er praktische problemen ontstaan voor managers, omdat in de praktijk niet duidelijk wordt hoe zij de vaak conflicterende belangen van alle Stakeholdergroepen met elkaar moeten balanceren.

Vervolgens heb ik in paragraaf §2.2 laten zien dat de Stakeholdertheory ook een moreel probleem oplevert omdat de term 'Stakeholders' in de smalle definitie in bepaalde situaties heel arbitrair is. Daarmee zou de Stakeholdertheory een element van willekeur introduceren in dit ethisch normatieve debat en dat mag natuurlijk nooit de bedoeling zijn van een theorie die zegt de belangen te willen behartigen van *alle* Stakeholders.

Vervolgens heb ik in §2.2.1 laten zien dat de brede definitie van 'Stakeholders' de Stakeholdertheory niet alleen absurd maakt omdat er dan van managers wordt verwacht dat ze ook de belangen van de concurrentie meenemen, maar de theorie ook nietszeggend wordt omdat het dan vervalt in een algemene ethische theorie zoals het Kantianisme.

Tot slot heb ik in §2.3 laten zien dat met beide definities -de smalle en de brede- van 'Stakeholders' het prijsmechanisme, dat het fundament is van de nationale en internationale economie, zal worden ondermijnd. Omdat beide definities van de term 'Stakeholders' van managers vragen om de belangen van alle spelers in het economisch speelveld te balanceren, leidt dit tot het wegvallen van het concurrentieprincipe. En aangezien het prijsmechanisme alleen kan werken als alle spelers in het economisch speelveld onderling met elkaar concurreren, is het onverstandig om het competitieve element uit de markt te halen omdat dit zal leiden tot een 'market failure'.

Hiermee komen we tot de conclusie dat hoewel de Stakeholdertheory op het eerste oog een goed alternatief lijkt te bieden voor de Shareholdertheory om de sociale problemen in het economisch speelveld op te lossen, de theorie zelf ook met grote theoretische, praktische en morele problemen kampt.

## Conclusie

Twee jaar na de ramp in Rana Plaza zijn de Bengaalse kleding- en textielarbeiders nog niet veel beter af: de meeste multinationals weigeren nog altijd hun verantwoordelijkheid voor de slechte arbeidsomstandigheden te erkennen. Met andere woorden, de slechte arbeidsomstandigheden gaan buiten de scope van hun verantwoordelijkheid om. Dit was dan ook de aanleiding om deze scriptie te schrijven omdat ik zag hoezeer dit een actueel probleem is van onze geglobaliseerde wereld. Kunnen wij onszelf vrijwaren van enige verantwoordelijkheid gezien de globalisering en de toenemende economische interdependentie die miljarden mensenlevens met elkaar verbindt?

Mijn scriptievraag gaat weliswaar over de plichten van multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders, maar deze vraag staat niet op zichzelf omdat hij, zoals we hebben gezien, terug te voeren is naar een nog ouder debat: wat is de rol van de onderneming in een maatschappij? Ik heb mijn scriptievraag *‘Welke morele plichten hebben multinationals jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders volgens de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory?’* geprobeerd te beantwoorden aan de hand van twee theorieën, de Shareholdertheory en de Stakeholdertheory. De keuze voor deze twee theorieën is vanzelfsprekend: beide theorieën zijn de leidende normatieve theorieën in het debat over de rol van de onderneming in een maatschappij. Dus als we willen praten over verantwoordelijkheden en plichten van de onderneming in een maatschappij dan ontkomen we er niet aan om deze twee theorieën als leidraad hiervoor te nemen.

We hebben ook gezien dat beide normatieve theorieën lijnrecht tegenover elkaar staan in de beantwoording van de scriptievraag. Waar de Shareholdertheory beweert dat de focus op winstmaximalisatie voor Shareholders de enige morele plicht van ondernemingen is, omdat dit ten eerste tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt en ten tweede het bereiken van de meest efficiënte economische uitkomst tegelijkertijd zal leiden tot de grootste mogelijke welvaart voor het grootst aantal mensen, claimt de Stakeholdertheory aan de andere kant dat een onderneming niet alleen een verantwoordelijkheid heeft jegens de Shareholders, maar jegens *alle* Stakeholdergroepen van een onderneming, zoals consumenten, leveranciers, arbeiders die bijdragen aan het kapitaal scheppend vermogen van een bedrijf en alle anderen actoren die op één of andere manier positief of negatief worden beïnvloed door de activiteiten van een onderneming.

Vervolgens heb ik de scriptievraag aan beide theorieën onderworpen en laten zien dat beide theorieën met grote theoretische, praktische en morele problemen kampen. In §1.4.1 heb ik laten zien dat het argument van de Shareholdertheory, dat de focus op winstmaximalisatie tot de meest efficiënte economische uitkomst leidt, met theoretische en morele problemen kampt: er is in Bangladesh sprake van een 'market failure' omdat er niet wordt voldaan aan de 'open en vrije marktconcurrentie'-voorwaarde van Friedman. Immers, de zwakke publieke instituties, de aanwezigheid van corruptie en belangenverstrengeling in alle lagen van de publieke en privésfeer in Bangladesh, maken ten eerste de toegang tot het economisch speelveld om vrij met elkaar te kunnen handelen voor de meeste Bengalen moeilijk, zo niet onmogelijk, ten tweede de meeste Bengalen niet over de juiste informatie kunnen beschikken om tot weloverwogen transacties te komen en tot slot, de meeste Bengalen niet worden beschermd tegen nadelige situaties op de markt –en dus tegen oneerlijke marktconcurrentie- omdat hiervoor de benodigde sterke publieke instituties die de markt moeten reguleren ontbreken. Vervolgens heb ik in §1.4.2 laten zien dat het argument van de Shareholdertheory, dat het bereiken van de meest efficiënte economische uitkomst tegelijkertijd leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, met grote morele problemen kampt: de praktijk laat zien dat de SPN helemaal niet leidt tot de grootste mogelijke welvaartscreatie voor het grootst aantal mensen, maar alleen tot welvaartscreatie voor een klein aantal mensen. Immers, de Shareholdertheory kijkt alleen maar naar het *aggregaat* van de gecreëerde welvaart maar zegt niets over de eerlijke distributie van de gecreëerde welvaart.

In hoofdstuk twee heb ik laten zien dat de Stakeholdertheory met Freeman claimt dat MNC's morele plichten hebben jegens *alle* stakeholders van een onderneming, waaronder dus de 'werknemers' van een onderneming. Managers van de betreffende MNC's hebben dus ook een morele plicht jegens de Bengaalse kleding- en textielarbeiders en dienen in hun beleid rekening te houden met de belangen van de Bengaalse kleding- en textielarbeiders. In §2.1 heb ik laten zien dat de Stakeholdertheory ten eerste met het 'multi-fiduciary probleem' kampt waardoor er allerlei praktische problemen ontstaan, omdat het in de praktijk voor managers niet duidelijk wordt hoe zij de vaak conflicterende belangen van alle Stakeholdergroepen met elkaar zouden moeten balanceren. In §2.2 heb ik laten zien dat de Stakeholdertheory ook een moreel probleem oplevert, omdat aan de ene kant de term 'Stakeholders' in de smalle definitie in bepaalde situaties heel arbitrair is. Daarmee zou de Stakeholdertheory een element van willekeur introduceren in dit ethisch normatieve debat en dat mag en kan natuurlijk nooit de bedoeling zijn van een theorie die beweert de belangen te willen behartigen van *alle* Stakeholders. Aan de andere kant heb ik in §2.2.1 laten zien dat de brede definitie van 'Stakeholders' de Stakeholdertheory niet alleen absurd maakt omdat er dan van managers wordt verwacht dat ze ook de belangen van de concurrentie meenemen, maar de theorie ook nietszeggend wordt omdat de Stakeholdertheory dan vervalt in een algemene ethische theorie zoals het Kantianisme. Tot slot heb ik in §2.3 laten zien dat met beide definities -de smalle en de brede- van 'Stakeholders' het prijsmechanisme zal worden ondermijnd. De smalle en brede definitie van de term vragen van de manager om de belangen van alle spelers in het economisch speelveld te balanceren, waardoor dit zal leiden tot het wegvallen van het concurrentieprincipe. Aangezien het prijsmechanisme alleen kan werken als alle spelers in het economisch speelveld onderling met elkaar concurreren, is het onverstandig om het competitieve element uit de markt te halen aangezien dit zal leiden tot een 'market failure'.

## Bibliografie

- Alam Q., Teicher J. 2012. "The state of governance in Bangladesh: The Capture of State Institutions". *South Asia: Journal of South Asia Studies*. 35 (4): 858-884.
- Boatright, John Raymond. 2008. *Ethics in finance*. Malden, MA: Blackwell Publishing 2nd edition.
- European Commission. 2011. *Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions*.
- Ferdous Samiyai, Wang Dehai. 2014. "Economic Growth, Poverty and Inequality Trend in Bangladesh". *Asian Journal of Social Sciences & Humanities*. 3 (1): 1-11.
- Freeman, Edward R, Jeffrey S. Harrison, Andrew C. Wicks, Bidhan L. Parmar, Simone de Colle. 2010. *Stakeholder theory: The State of the Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedman, Milton. 1962. *Capitalism and freedom*. Chicago: University of Chicago Press.  
- September 13<sup>th</sup> 1970 'The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits'.  
The New York Times Magazine.
- Goodpaster, Kenneth E. 1991. "Business Ethics and Stakeholder Analysis". *Business Ethics Quarterly*. 1 (1): 53-73.
- Heath, Joseph. 2014. *Morality, competition, and the firm: the market failures approach to business ethics*. Oxford: Oxford University Press.  
- Business Ethics without Stakeholders. 2006. *Business Ethics Quarterly*, 16, 4, 533-557.
- HRW. *World Report 2013*. 2012.
- Institute of Governance Studies BRAC University. 2012 *The State of Governance in Bangladesh 2010-11*.

- Ireland, Paddy. 2005. "Shareholder Primacy and the Distribution of Wealth". *The Modern Law Review*. 68 (1): 49-81.
- Islam, Mazedul, Adnan Maroof Khan Md. Monirul Islam. 2013. "Textile Industries in Bangladesh and Challenges of Growth." *Research Journal of Engineering Sciences*. Vol. 2, 31-37.
- Jensen, Michael C. 2002. "Value Maximization, Stakeholder Theory, and the Corporate Objective Function". *Business Ethics Quarterly*. 12 (2): 235-256.
- Jones, Thomas M., and Will Felps. 2013. "Shareholder Wealth Maximization and Social Welfare". *Business Ethics Quarterly*. 23 (2): 207-238.
- Mair J., Marti I., and Ventresca M.J. 2012. "Building inclusive markets in rural Bangladesh: How intermediaries work institutional voids". *Academy of Management Journal*. 55 (4): 819-850.
- Shahabuddin, Mohammad. 2013. *The International Covenant on Civil and Political Rights: a study on Bangladesh compliance*.
- Sen, Amartya. 2001. *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Vogel, David. 2005. *The market for virtue: the potential and limits of corporate social responsibility*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Werner, Wendy J. 2010. *Corporate Social Responsibility Initiatives Addressing Social Exclusion in Bangladesh*. The Journal of Health, Population and Nutrition (ISSN: 1606-0997) Vol 27 Number 4.